

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əjdərli Elvin İsmayıl oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“Sənayenin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060405 Sənayenin təşkili və idarə olunması

**İxtisaslaşma: İstehsalat və xidmət sahələrinin
iqtisadiyyatı və idarə edilməsi (sahələr üzrə)**

Elmi rəhbər
dos., i.ü.f.d. S.M.Məmmədov

Magistr proqramının rəhbəri
dos., i.e.n. A.Ş. Mehtiyev

Kafedra müdiri:

dos., i.e.n. Ə.V.Hacıyev

BAKİ -2018

MÜNDƏRİCAT

Səh

GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. SƏNAYE İNFRASTRUKTURUNUN FORMALAŞMASI VƏ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ –METODOLOJİ ƏSASLARI.....	7
1.1.Sənaye siyasəti çərçivəsində sahənin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılmasının konseptual əsasları.....	7
1.2. Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində hökumətin sənaye siyasəti.....	20
FƏSİL II. İNFRASTRUKTUR KOMPLEKSİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ APARILAN STRUKTUR - SƏNAYE İSLAHATLARININ SOSIAL-İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ.....	32
2.1. İnfrastruktur sahələrində investisiya layihələri, xarici ölkələrin təmsalında.....	32
2.2. Ölkə iqtisadiyyatında aparılan struktur - sənaye islahatları və onların sosial-iqtisadi nəticələri	42
FƏSİL III. AZƏRBAYCANDA SƏNAYENİN İNFRASTRUKTUR TƏMİNATI PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI.....	55
3.1. Sənayenin inkişafına yardımçı olan infrastruktur institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi.....	55
3.2. Sənayenin inkişafına yardımçı olan institusional infrastrukturların fəaliyyət problemləri və həlli yolları.....	63
NƏTİCƏ	70
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	75
PE3IOME.....	79
SUMMARY.....	80
REFERAT.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Daxili və xarici bazarlarda rəqabətin güclənməsi və sərtləşməsi müəssisələrdə istehsal olunan məhsullarının keyfiyyətini, istehlak xüsusiyyətlərini, parametrlərini istehlakçıların tələblərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Belə bir şəraitdə müəssisə daxili amillərin, istehsal amillərinin yaxşılaşdırılması, istehsal prosesinin normal gedişatının təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal prosesinin normal gedişatının təmin edilməsi, istehsal olunan məhsulların istehlak parametrlərinin müvafiq tələblər uyğunlaşdırılması sənayenin, istehsalın infrastrukturun təşkilinin mükəmməllik səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Sənaye siyasətinə uyğun olaraq hər bir sahənin inkişafı onun infrastrukturunu təşkil edən müvafiq elementlərin düzgün müəyyən edilməsi və uyğun istifadəsi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, infrastruktur sahənin və onu təşkil edən müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili və normal fəaliyyətində həlledici rol oynayır.

İnfrastruktur sistemin, sənayenin, müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsinə xidmət edən qarşılıqlı əlaqəli struktur və obyektlər kompleksidir.

İnfrastruktur qarşılıqlı əlaqəli xidmət edən struktur və obyektlər kompleksi olmaqla sistemin, sənaye və onun ayrı-ayrı müəssisələrinin fəaliyyətinin əsasını təşkil və ya təmin edir. Başqa sözlə infrastruktur müəyyən sənaye sahəsinə daxil olan müəssisələrin fəaliyyətinin, istehsal fəaliyyəti və əmtəələrin tədavülü, həmçinin insanların həyat fəaliyyəti üçün normal şərait yaradılması üzrə fəaliyyət istiqaməti olan qarşılıqlı əlaqəli struktur və obyektlərin məcmusudur. O təkrar istehsal prosesini və şəraitini təmin edən istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin fəaliyyət kompleksidir.

İnfrastrukturun sahələrinin sənaye istehsalının təşkilindəki rolunu dolğun formada yerinə yetirə bilməməsi bu sahəyə diqqətin artırılmasını, institusional infrastrukturların təkmilləşdirilməsini, tərəqqiyə nail olmaq üçün investisiya yatırımının stimullaşdırılmasını tələb edir. Hər bir sahədə olduğu kimi bu sahədə elmi araşdırmaların aparılmasına, infrastruktur təminatı problemlərini müəyyən

etməklə onların elmi əsaslandırılmış həlli yollarını təklif edilməsinə ehtiyac vardır. Bu baxımdan dissertasiya işinin mövzusu aktual hesab edilir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Sənayenin infrastruktur təminatı yalnız sahə müəssisələrinin özlərindən deyil, əsasən bu sahədə dövlətin iqtisadi siyasətindən, bu sahəyə maddi –texniki dəstəyin verilməsi səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. İnfrastruktur sahələrinin özlərinin mövcud vəziyyətinin qənaətbəxş olmaması təbii ki, təminatın da keyfiyyətinə bilavasitə neqativ təsir edir. İnfrastruktur təminatının xərc maddələri üzrə qənaətin təmin edilməsi, keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, bu işlərə elmi əsaslandırılmış yanaşma tələb edir. Bu kimi məsələlərə əsas götürülərək, infrastrukturun əhəmiyyəti, təşkili formaları, innovasiyanın tətbiqi kimi məsələlər iqtisadçı mütəxəssislərin daima diqqət mərkəzindədir.

İnfrastruktur məsələləri ilə yaxından məşğul olan, özlərinin elmi əsərlərində yer verən, müvafiq araşdırmalar aparan çoxsaylı mütəxəssislər arasındakı bir neçəsinin adlarını vurğulamaq istədik, bunlar T.Ə.Hüseynov, Ə.H.Nağıyev, Z.Abdullayev, İ.Məmmədov, S.Bağırov, E.M.Nacızadə, T.Ю. Дмитрива, К.Ю.Матвеев, М.Н.Юденко, А.С.Мохамед, А.А.Сегединов, О.В.Иншаков, Е.Г.Русскова, С.С.Носова, Е.Фомкина, И.И.Мазур, В.Д.Шапиро, Д.Коттс, Ф.Хей, Д.Моррис və digərləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd sənaye infrastrukturunun formalaşması və fəaliyyətinin nəzəri-metadoloji əsaslarını araşdırmaq, dövlətin sənaye siyasəti çərçivəsində infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılmasının konseptual əsaslarının tədqiq edilməsindən ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədindən irəli gələn vəzifələr isə sənayenin inkişafına yardımçı olan infrastruktur institutlarının məqsədyönlü və təyinatına uyğun fəaliyyətində islahatların aparılması, dərin təkmilləşdirilməsi, onların fəaliyyətində yaranan həlledilməsi məsələlərin müəyyən edilməsi, elmi və praktiki yanaşma əsasında əsaslandırılmış həlli yollarının təklif edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı kimi ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sənaye müəssisələri, onların inkişaf və yenidən qurulması prosesləri, aparılan struktur - sənaye islahatları və onların sosial-iqtisadi nəticələri götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, ölkə Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və İqtisadiyyat Nazirliyinin qərarları, iqtisadçı alimlərin elmi əsərləri və tədqiqatları təşkil edir. Tədqiqat zamanı elmi abstraksiya, statistik təhlil, müqayisə, qruplaşdırma və müqayisə, sorğu metodu və üsulları, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işində abstraksiya, təhlil və sintez, induksiya və deduksiya, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, qrafik, korrelyasiya-reqressiya və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının dövlət və hökumət qanunvericilik sənədləri, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası DSK-nın, Azərbaycan Respublikası DGK-nin, statistik və digər faktiki materialları təşkil edir. Bunlarla yanaşı, tədqiq edilən problemləri nəzəri-metodoloji cəhətdən əsaslandırılarkən, Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin elmi əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikası hökumətinin sənaye siyasəti nəzərə alınmaqla sahənin infrastruktur təminatının nəzəri əsasları kompleks araşdırılmış.
- ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində hökumətin sənaye siyasətinin əhəmiyyəti və onun işləkliyi araşdırılmışdır.
- infrastruktur sahələrinə xarici ölkələrintəcrübəsində investisiya yatırımları, onların necə stimullaşdırılması məsələləri araşdırılmışdır.
- ölkə iqtisadiyyatında aparılan struktur - sənaye islahatlarının istiamətləri araşdırılmış və onların sosial-iqtisadi nəticələri əsasında müvafiq tövsiyyə xarakterli təkliflər verilmişdir.
- sənayenin inkişafına yardımçı olan infrastruktur institututlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təklif edilir.

- sənayenin inkişafına yardımçı olan institusional infrastrukturların fəaliyyət problemləri araşdırılmış və aparıcı mütəxəssislərin rəyi nəzərə alınaraq onların həlli yolları təklif edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, tədqiqatda sənayenin infrastruktur təminatı problemləri araşdırılmış, onun inkişafına mane olan amillərin ayırd edilməsinə cəhd edilmiş və təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmışdır. Eyni zamanda yerli və əcnəbi mütəxəssislərin bu məsələlərə həsr edilmiş əsərləri araşdırılaraq onların nəzəri və praktiki əhəmiyyəti öyrənilərək problemin həllində onlardan yararlanmaq imkanı araşdırılmışdır.

Alınan nəticələrin, verilən tövsiyələrin sənaye və digər sahə müəssisələri tərəfindən istifadəsi infrastruktur təminatı məsələlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynaya bilər ki, bu işin praktiki əhəmiyyətini təsdiq edir.

İşin həcmi və quruluşu. Tədqiqat işi 86 səhifə həcmində olmaqla, giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir, işin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı 42 mənbəni əhatə edir.

FƏSİL I. SƏNAYE İNFRASTRUKTURUNUN FORMALAŞMASI VƏ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ –METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Sənaye siyasəti çərçivəsində sahənin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılmasının konseptual əsasları

“Sənaye siyasəti” sənaye istehsalının həcmnin və istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin artırılmasına, səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasına təminata yönəlmiş, həmçinin texniki-texnoloji proseslərə təsir edən konseptual tədbirlər sistemidir¹.

“Sənaye siyasəti” dövlətin, sahə nazirliyinin və ayrı-ayrı müəssisələrin inkişaf siyasəti və yaxud da istənilən digər sahələrin siyasəti üzrə tədbirlər kompleksidir. Başqa sözlə o, iqtisadiyyatı, ayrılıqda hər hansı bir konkret sahənin, müəssisənin istehsal – kommersiya fəaliyyətinin tənzimləmə üsulu olmaqla bərabər xalq təsərrüfatında fəaliyyət göstərən müəyyən agentlərə güzəştlərin, imtiyazların, subsidiya edilməsi, kreditlərin verilməsi, institusional baxımdan islahatların aparılması və s. üsuludur. Nəticə etibarilə, əsas məqsəd bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında və onun ayrı-ayrı sahələrində iqtisadi inkişafa nail olma və əhalinin maddi – rifah halını yaxşılaşdırmaqdır².

Bəli “sənaye siyasəti” iqtisadiyyatda və ayrılıqda sənayedə struktur islahatları və ictimai istehsalın inkişafı yönündə istiqamətverici siyasət kimi aparılır³.

“Sənaye siyasəti”nin yürüdülməsinin səmərəliyi müəyyən dərəcədə bazar subyektləri arasında rəqabəti artıran, gücləndirən, sahə müəssisələrinin mülkiyyətin çoxnövçülüüyü və sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni mütərəqqi təşkili formalarına keçidi üçün zəmin yaradan institusional və normativ-hüquqi təkmilləşdirmənin səviyyəsindən asılıdır. İnstitusional siyasət iqtisadiyyatın bütün sahə və ayrılıqda subyektləri üçün ümumi fəaliyyət münasibətləri və bununla bağlı

¹Хей Ф., Моррис Д. Теория организации промышленности, В двух томах СПб: «Экономическая школа», 1999. Экономика предприятия. (под редакцией проф. О.И.Волкова), М.: ИНФРА-М, 2001.

²Sabit Bağirov. Sənaye siyasəti və qeyri-neft sektorunun inkişafı. http://edf.az/ts_general/download/Senaye_siyaseti

³E.M.Hacıyadə. Sənaye siyasəti: nəzəri çərçivələr və empirik nailiyyətlər, <http://www.elshanhajizadeh.com/az>

norma və normativlərin, müəyyən qaydaların formalaşmasını da əhatə edir. İnstitusional siyasətin bazasını ayrı-ayrı lisenziyalar, patentlər, norma və normativlə və s. bu kimi vasitə və alətlər təşkil edir⁴.

İqtisadi nəzəriyyənin inkişafı ilə “sənaye siyasəti”nin məqsəd və vəzifələrinə, prioritetlərinə, istiqamətlərinə müvafiq olaraq onun strukturunun ümumiliyi və model təyinatını əsaslandırılmışdır. Bu nöqteyi nəzərdən də “sənaye siyasəti” nəzəri və empirik çərçivədə ixrac oriyentasiyalı, idxaləvəzləyən və innovasiyalı model kimi də təyinat almışdır⁵.

“Sənaye siyasəti” Azərbaycan Respublikası hökumətinin yürütdüyü ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla onun məqsədi, vəzifələri və əsasları elmi və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış mümkün uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini nəzərə alaraq dövlətin sosial-iqtisadi sahədə fəaliyyətinin istiqamətləri və iqtisadiyyatın bütün subyektlərinə verilən strateji təmayüllər əsasında hazırlanmalıdır⁶.

Sənaye siyasətinə uyğun olaraq hər bir sahənin inkişafı onun infrastrukturunu təşkil edən müvafiq elementlərin düzgün müəyyən edilməsi və uyğun istifadəsi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, infrastruktur sahənin və onu təşkil edən müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili və normal fəaliyyətində həlledici rol oynayır.

İnfrastruktur (Infrastructure) sistemin, sənayenin, müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsinə xidmət edən qarşılıqlı əlaqəli struktur və obyektlər kompleksidir.

“İnfrastruktur” anlayışı demək olar ki, biznes bütün sahələrinə aid edilir. Nə ilə məşğul olmamızdan və harada olmağımızdan asılı olmayaraq o hər yerdə həyatımızı təmin edir. İnfrastruktur (latınvadan infra – “altında”, “aşağı” və srtructura – “yerləşmə”, “quruluş”) – müəyyən sistemin fəaliyyətinin əsasını təşkil

⁴Мазур И.И., Шапиро В.Д. и др. Реструктуризация предприятий и компаний, М.: Высшая школа, 2000.

⁵ Коттс Д. Управление инфраструктурой организации, М.: ЗАО «Олимп- Бизнес», 2004.

⁶Е.М.Насизadə. Sənaye siyasəti: nəzəri çərçivələr və empirik nailiyyətlər, <http://www.elshanhajizadeh.com/az>

və ya təmin edən və öz aralarında qarşılıqlı əlaqəli xidmət edən obyektlərin və ya strukturların bütöv kompleksidir⁷.

Təcrübədə sosial, nəqliyyat, mühəndislik, informasiya, hərbi, bazar infrastruktur, iqtisadiyyat infrastruktur, həmçinin açıq açar, avtomobillərin akumulyatorlarının elektrik cərəyanı ilə doldurulması, imtiyazların idarə edilməsi kimi infrastruktur fərqləndirilir.

İnfrastruktur bir anlayış kimi iqtisadi ədəbiyyatlarda keçən əsrin 40-cı illərində sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət edən təsərrüfat sahələri kompleksinin (avtomobil yollarının, kanalların, liman, körpülərin, dənizvə hava limanlarının, anbarların tikintisi, energetika təsərrüfatları dəmir yol nəqliyyatı, rabitə, sutəchizatı və kanalizasiya, ümumi və peşə təhsili, elmə xərclərin çəkilməsi, səhiyyə və bu kimi digərləri) təyin edilməsi üçün istifadə olunmağa başlanılmışdır.

İnfrastruktur qarşılıqlı əlaqəli xidmət edən struktur və obyektlər kompleksi olmaqla sistemin, sənaye və onun ayrı-ayrı müəssisələrinin fəaliyyətinin əsasını təşkil və ya təmin edir⁸. Başqa sözlə infrastruktur müəyyən sənaye sahəsinə daxil olan müəssisələrin fəaliyyətinin, istehsal fəaliyyəti və əmtəələrin tədavülü, həmçinin insanların həyat fəaliyyəti üçün normal şərait yaradılması üzrə fəaliyyət istiqaməti olan qarşılıqlı əlaqəli struktur və obyektlərin məcmusudur. O təkrar istehsal prosesini və şəraitini təmin edən istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin fəaliyyət kompleksidir.

S.S.Nosova görə infrastruktur «cəmiyyətin əlavə xərcləri» olmaqla, məhsul istehsalında iştirak etmədiyindən dəyər yaratmır və ona görə də istehsalçıya gəlir gətirmir⁹.

İnfrastruktur maddi istehsal sahələrinin fəaliyyəti və cəmiyyətin yaşam şəraitinin təmin edilməsi üçün zəruri olan qurğular, binalar, sistem və xidmətlərin məcmusudur. Digər bir yanaşmaya görə infrastruktur ictimai əlçatan xidmətin

⁷Екатерина Фомкина Что такое инфраструктура и какие существуют объекты инфраструктуры?, <https://www.syl.ru>

⁸Иншаков О.В., Русскова Е.Г. Инфраструктура рыночного хозяйства: системность исследования // Вестн. Санкт-Петербургского ун-та. Сер. 5, Экономика.- 2009.- № 2

⁹Носова С. С. Основы экономики: учебник / С. С. Носова. 3-е изд., стер. М. : КНОРУС, 2007.

(nəqliyyat və telekommunikasiya, elktik və su təchizatı da daxil olmaqla) göstərilməsi üçün istifadə olunan avadanlıqlardır. Bunlar müasir dövrdə iqtisadi fəaliyyətin digər növləri üçün zəruri əsasları yaradır. İnfrastruktur xidmətləri bir qayda olaraq ya təqdim edilir və ya dövlət tərəfindən tənzimlənir. İnfrastruktur iqtisadi və ya siyasi fəaliyyətin ümumi quruluşunun tərkib hissəsidir və tabeçilik və köməkçi xarakterə malik olmaqla bütövlükdə iqtisadi və siyasi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsinə xidmət edir. İnfrastruktur ərazi, təşkilat, müəssisə və s. maddi, texniki və alət vasitələri ilə təminatıdır ki, sistemin fəaliyyətinin və təkrar istehsalını təmin edir. O əsas istehsala və əhaliyə xidmət üzrə müəssisələr sistemidir, hansı ki, şəhərlərin ərazisində müəssisələrin, maddi istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri olan sosial-iqtisadi funksiyaları yerinə yetirir.

Öz növbəsində infrastrukturun da maddi istehsal və qeyri-maddi istehsal, xidmət sahələri üzrə də fərqləndirilməsi aparılır. Belə ki, infrastrukturun aşağıda qeyd edilən formada təsnifatlaşdırılmasının aparılması mümkündür:

- sosial infrastruktur – onun obyektlərinə aid edilir: mühəndislik, nəqliyyat və sosial infrastruktur.

- Mühəndislik, nəqliyyat və sosial infrastruktur nəqliyyat, rabitə, mühəndislik avadanlığı qurğularının və kommunikasiya qurğuları kompleksidir. Bu tip infrastruktur yaşayış məntəqələrinin və yaşayış məntəqələri arasındakı ərazilərin dayanıqlı inkişafı və fəaliyyətini təmin edir.

- Sosial infrastruktur əhalini təhsil, məktəbə qədər tərbiyyə, səhiyyə, sosial təminat, məişət xidməti, ticarət, mədəniyyət, idman, asudə, digər sosial əhəmiyyətli xidmətlərlə təmin edən obyektlər kompleksidir.

- Nəqliyyat infrastrukturunu daşımaqla məşğul olan, həmçinin bu daşımaqların həyata keçirilməsini təmin edən və xidmət göstərən bütün nəqliyyat sahələri və müəssisələrinin məcmusu və infrastrukturun növlərindən biridir.

- Mühəndis infrastrukturunu bina və qurğuların mühəndis-texniki təminatı sistemidir. Başqa sözlə, o istehlakçıların (əhalinin, kommunal-məişət, və sənaye

müəssisələri) normal həyat fəaliyyətini təmin edən sistem və kommunikasiya kompleksidir.

- İqtisadiyyat infrastrukturunu istehsal və bütövlükdə təsərrüfatlara xidmət göstərən, onlar üçün ümumi bünövrə, söykənəcək yaradan sahə və fəaliyyət növlərinin məcmusudur.

- İnformasiya infrastrukturunu informasiya industriyasına daxil olmayan, lakin istehsal və xidmət müəssisələrinin səmərəli fəaliyyətini təmin edən, cəmiyyət üzvlərini, istehlakçıları zəruri və müxtəlif xarakterli məlumatlarla təmin edən təsərrüfat sahələrinin məcmusudur.

- Hərbi infrastruktur ölkənin stasionar və qeyri-standart obyektləri sistemi olmaqla hərbinin yerləşdirilməsi, təlimi, onlar tərəfindən əməliyyat və döyüş hərəkətlərinin aparılmasının təmin edilməsinə xidmət edir.

- Bazar infrastrukturunu bazarda əmtəə və xidmətlərin, pul və qiymətli kağızların, iş alətlərinin sərbəş hərəkətini təmin edən bank, birja, sərgi, sığorta şirkətləri, məsləkət və informasiya-marketing firmaları və bu kimi digər müəssisə və təşkilatlar sistemidir.

İnfrastruktur hərbi leksikondan götürülmüşür. İnfrastruktur hərbi leksikonda hərbi qüvvələrin hərəkətini təmin edən arxa cəbhə qurğuları kompleksi mənasını verir. Məhz hərbi leksikondan götürülmüş istehsal və xidmət müəssisələrinin arxa cəbhəsi kimi ön sıralara xidmət edir.

Sovet iqtisadi elmində infrastrukturunu iki qrupa bölürdülər. Bunlar istehsal və qeyri-istehsal (sosial) infrastruktur sahələrindən ibarət idi.

Birinci qrupa bilavasitə maddi istehsal xidmət edən istehsal infrastrukturunu sahələri – dəmiryol və avtomobil nəqliyyatı, su təchizatı, kanalizasiya və s. aid edilirdi.

İkinci qrupa isə istehsal prosesi ilə dolayısı ilə əlaqəli olan sahələr –kadrların hazırlanması, orta və ali təhsil, səhiyyə və bu kimi digərləri daxil edilir.

Yeni iqtisadi şəraitdə infrastruktur sahələrini xarakterik xüsusiyyətləri onların ikili xarakterə malik olmaları ilə izah edilir.

Bir tərəfdən bu sahələrin inkişafı olmadan əmtəələr istehsal olunan və əlavə dəyər formalaşan sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mövcudluğu da mümkün deyil olur. Elmi-texniki inqilab şəraitində istehsalın artım tempinin və infrastruktur sahələrinin onun səmərəliliyinin konkret olaraq bir başa asılılığı təyin edilmişdir.

Digər tərəfdən bu sahələrin yaradılması və onların fəaliyyəti bu sahələrə kapital yatırımlara mənfəət gətirmir, lakin sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mənfəətinin, xidmətlərin keyfiyyəti və çeşidinin artırılmasına xidmət edir. Məhsuldar qüvvələr nə qədər inkişaf etmiş olarsa infrastruktur sahələri də bir o qədər çox kapital qoyuluşu tələb edir. Bir sıra infrastruktur sahələri imperialist rəqabət mübarizələri aparıcıları arasında obyektə çevrilmişlər. Məsələn, elm, təhsil, kadrların hazırlanması, nəqliyyat sahələri, təsərrüfatları elektrik enerjisi ilə təmin edən sahələr və s. Bu cür kapital qoyuluşlarından istehsalın həcmində və imperialistlər arasında rəqabət mübarizəsinin uduşunun artımı asılıdır.

Qeyd edək ki, istehsalın ona xidmət edən təsərrüfat sahələri ilə qarşılıqlı əlaqə problemləri infrastruktur terminin məişətə daxil olmasından əhəmiyyətli müddət əvvəllərdə yaranmışdır.

İnfrastrukturun əsas vəzifəsi istehsal müəssisələrinin işinin təmin edilməsi və əhaliyə müxtəlif xidmət növlərinin təqdim edilməsi olan xidmətlər sisteminin məcmusu olduğunu nəzərə alaraq onun daha geniş xarakterə malik olduğunu söyləmək olar.

İnfrastruktur milli iqtisadiyyatın fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyətə malik olmaqla onun tərkib hissəsidir. Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində iqtisadiyyatda infrastrukturun rolu artır və onun təkmilləşdirilməsi sahəsində böyük işlər aparılır. İnfrastruktur milli iqtisadiyyatın müstəqil sahəsi kimi aşağıda qeyd edilən inkişaf mərhələlərini keçmişdir:

-kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın bölünməsi çəhərlərin böyüməsinə və əməyin ixtisaslaşmasına gətirib çıxardı;

- sənətkarlıq və ticarətin bölünməsi milli iqtisadiyyatın spesifik sahələrinin – ticarətin formalaşmasına gətirib çıxardı ki, nəticədə infrastrukturun rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi milli iqtisadiyyatda infrastrukturun ayrı-ayrı növləri fərqləndirilir ki, onlar arasında əsasistehsal infrastrukturunu milli iqtisadiyyatın təsərrüfat vahidlərinin məcmusudur və onun fəaliyyətinin əsas məqsədləri istehsal prosesinin normal fəaliyyətinin təmin edilməsidir.

İstehsal infrastrukturunu aşağıda qeyd edilən bir neçə xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

- istehsal sferasının gəlirləri milli gəlir hesabına daxil edilir;
- istehsal infrastrukturunu məhsulu ona yeni keyfiyyət dəyişiklikləri etməklə onu mahiyyətcə yeni məhsula çevirir;
- müasir dövrdə istehsal infrastrukturunu iqtisadiyyatın digər sahələri ilə bərabər əhəmiyyətə malikdir.

İstehsal infrastrukturunu qeyd edildiyi kimi ikili xarakterə malik olmaqla həm maddi istehsal sahələrində istehsal prosesinin normal gedişatının təmin edilməsinə xidmətlə bərabər, həmçinin insanın özünün normal həyat fəaliyyətinin, milli iqtisadiyyatda əmək resurslarının təkrar istehsalı təmin edir.

Sosial infrastruktur isə əhalinin və ayrı-ayrı şəxslərin ümumilikdə normal həyat fəaliyyətini təmin etməsi ilə əlaqədar milli iqtisadiyyatın müvafiq vahidlərinin məcmusudur. Milli iqtisadiyyatın müasir inkişafı mərhələsinə bu sahənin-infrastrukturun rolu artmaqda davam edir. Onun əsas vəzifəsi isə cəmiyyət üzvlərinin, əmək kollektivlərinin həyat fəaliyyətinin daha da yüksək səviyyədə təmin edilməkdən ibarətdir. Sosial infrastruktur milli iqtisadiyyata iqtisadiyyatın əsas resursları olan əmək resurslarının təkrar istehsalı ilə təmin edilməsi ilə təsir edə bilər. Sosial infrastruktur milli iqtisadiyyatda aşağıda qeyd edilən funksiyaları yerinə yetirir:

- müəssisələrin əməkdaşlarının normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- istehsal prosesi üçün zəruri olan əmək məhsuldarlığının təmin edilməsi;
- əmək qabiliyyətdə olan əhalinin sayının artırılması;

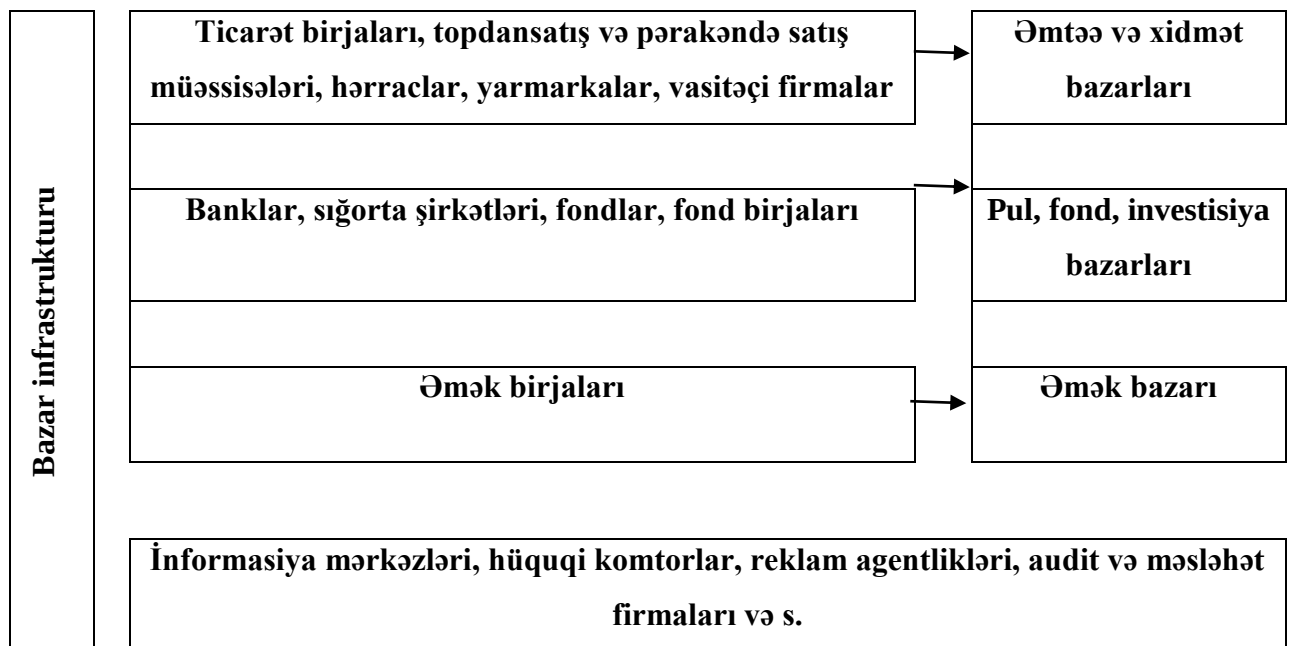
- böyüyən nəslin formalaşdırılması.

Dünya iqtisadiyyatında gedən sürətli inkişaf fonunda sosial infrastrukturun əhəmiyyəti getdikcə daha ciddi əhəmiyyətə malik olur. Milli iqtisadiyyatın iqtisadi artımının əhalinin, əmək kollektivinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi tərəfə istiqamətinin dəyişməsi bu sahəyə investisiya həcminin artmasına gətirib çıxarır.

İnfrastrukturun inkişafının əsasında məşinli istehsal üsulu dayanır, hansı ki, məhsul istehsalı üzrə fəaliyyətin ayrı-ayrı xüsusişdirilmiş əmək növlərinə bölünməsinə gətirib çıxarır, daha dəqiq əməyin ictimai bölgüsü baş verir, bununla əlaqədar olaraq da ayrı-ayrı əmək növlərinə tələbatın artması səbəbindən infrastrukturun inkişafı baş verir. Beləliklə, istehsal infrastrukturunu yeni keyfiyyət qazanmaqla inkişaf edən sahələrə və fəaliyyət növünə çevrilir. Belə sahələr nəqliyyat və rabitədir. Nəqliyyat sahəsinin funksiyaları istehlak üçün hazır olan əmtəələrin və istehsal prosesi üçün zəruri olan əmək predmetlərinin daşınma prosesini həyata keçirməkdən ibarətdir. Müstəqil sahə kimi həmçinin formalaşan sahələrdən biri də məlumatların ötürülməsi işini həyata keçirən sahə rabitədir. İctimai istehsalın nisbətən müstəqil sahəsi keyfiyyətində infrastrukturun formalaşması prosesi əməyin ictimai bölgüsündə iri intercallarla müəyyən edilən bir sıra mərhələləri keçmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi ayrı-ayrı sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması və ya ictimai istehsalın ikinci böyük bölgüsü şəhər və kəndlər arasındakı məhsul bölgüsünün sürətlənməsinə obyektiv zəmin yaratdı ki, nəticə etibarilə infrastruktur obyektlərinin inkişafına gətirib çıxardı. Cəmiyyətdə üçüncü iri əmək bölgüsü - əkinçilikdən ticarətin və sənayenin ayrılması təsərrüfat dövryyəsinə yeni ərazilərin cəlb edilməsi hesabına məhsul mübadiləsinin növbəti artımına gətirib çıxardı ki, öz növbəsində zərurət olaraq infrastruktur sferasının genişlənməsini tələb etdi.

İstehsal infrastrukturunu məsələlərinə baxarkən nəzərə almaq lazımdır ki, o heç bir məhsul istehsal etmir, məhz onun istehsalı üçün zəruri şərait yaradır. İqtisadiyyatın və sənayenin infrastruktur elementləri iqtisadiyyatın infraqurkura qoyulan özünəməxsus funksiyalarının nəticəsidir. Bu funksiyalar zaman keçdikcə dəyişilir və əsas istehsal funksiyasından daha çox ayrılırlar. Buna görə istehsal

infrastrukturun tərifində ilkin əlamət kimi istehsalın təmin edilməsindən ibarət onun funksiyası qəbul edilməlidir. İstehsal infrastrukturunun funksional xüsusiyyəti “istehsal infrastrukturuna sahəsində sərf edilən əməyin məhsuldar olması, onun milli gəlirin dəyərinin artırılması”ndan ibarət olmasıdır. İnfrastruktur sahələrində yeni maddi əşya formasında məhsullar yaradılır. İnfrastruktur sahələrində məhsulların ehtiyatını yaratmaq və ya anbarlaşdırmaq mümkün deyil, belə ki, o informasiyanın yerdəyişdirilməsi, saxlanması və ötürülmə prosesi formasında təzahür edir. İstehsal infrastrukturunu köməkçi və xüsusilə də ikinci dərəcəli sahə kimi xarakterizə etmək olmaz. Bazar iqtisadiyyatının ölkədə bərqərar olması milli iqtisadiyyatın, o cümlədən sənayenin, istehsalın infrastrukturunun inkişafında mühüm rol oynayır. Bazar strukturunun və bazar infrastrukturunun formalaşması milli iqtisadi siyasətin uğurunu təmin edən əsas şərtlərdəndir. Bazar infrastrukturuna kimi ayrı-ayrı alimlər tərəfindən müxtəlif elementlər fərqləndirilir: marketinq xidməti, kimpüter firmaları, audit və mühasibat firmaları, kredit-maliyyə xidmətləri və s. Bunlara ilk növbədə dövlətin kredit sistemi, bank sistemi, sığorta sistemi, birjalar, reklam agentlikləri, ticarət müəssisələrindən ibarətdir.

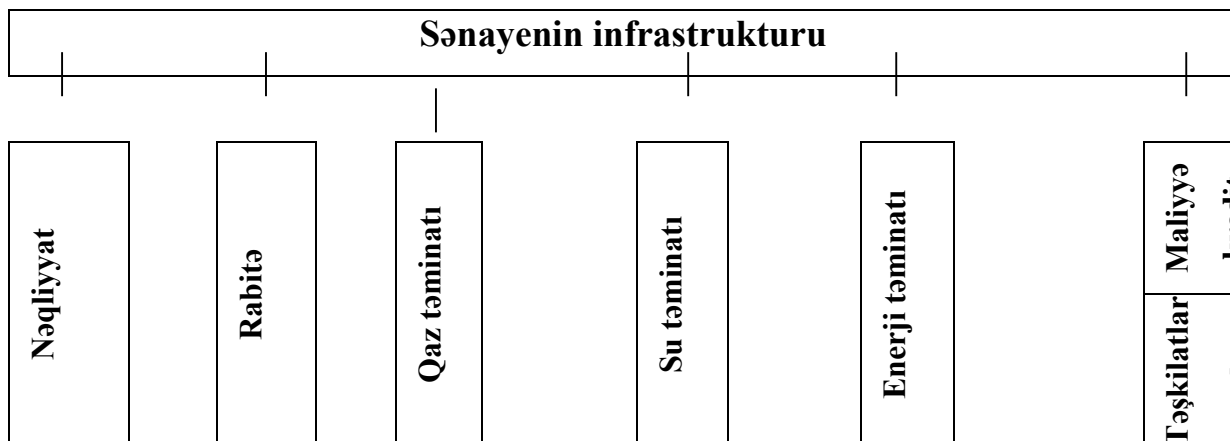

Şəkil 1.1. Bazar infrastruktur elementləri

Məlumdur ki, sənayenin infrastrukturunu konkret olaraq özündə nəqliyyat, rabitə qaz, su və enerji təminatını, kredit və maliyyə təşkilatlarını cəmləşdirir.

Nəqliyyat infrastrukturunu iqtisadiyyatın bütün sahələrinin, o cümlədən sənaye istehsal müəssisələrinin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilən bütün nəqliyyat növlərinin və nəqliyyat strukturunun məcmusudur. Nəqliyyat infrastrukturunu insanın iqtisadi və qeyri-iqtisadi fəaliyyətinin təmin olunmasının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətli zəruri olan elementlər toplusudur.

Nəqliyyat infrastrukturunun əsas xüsusiyyəti təsərrüfat əlaqələrinin daha geniş olması ilə bu sahədə inkişafın tədricən baş verməsindən ibarətdir. Nəqliyyat amili, infrastruktur sənaye istehsalının yerləşdirilməsinə təsir edən amillərdəndir. Yalnız digər amillərlə yanaşı onun da nəzərə alınması ilə rəşional yerləşdirməyə nail olmaq mümkündür.

Şəkil 1.2. Sənayenin əsas infrastruktur sahələri

Ölkə iqtisadiyyatında, onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafında nəqliyyat infrastrukturunun vacib rolunu öz əsərlərində A.Smit, M.Lomonosov, N.Baranskiq, N.Mironenko, Q.Lappo və digə məhşur iqtisadçılar və coğrafiyaçılar qeyd etmişlər. Onlar nəqliyyat infrastrukturunu fəaliyyət göstərərək bir sıra funksiyaları yerinə yetirmiş olur ki, onlar arasında ən əsası sənaye istehsal

sahələrini vaxtında və zəruri miqdarda və keyfiyyətdə istehsal amilləri ilə təmin etməkdir.

Nəqliyyat maddi istehsal sahəsi olmaqla insanların və yüklərin daşınmasını həyata keçirir. Nəqletmənin əsas məqsədi zəruri məhsulun, yükün tələb olunan yerə, istehsal sahəsinə və ya istehlakçıya minimum xərcə və ən qısa vaxtda çatdırılmasıdır. Nəqliyyat infrastrukturunun xidmətlərindən istifadədə əsas məsləhətlərdən biri də nəqliyyat növünün düzgün seçilməsidir.

Nəqliyyat daşımalarının üsulunun və növünün seçilməsində əsas meyarlar aşağıdakılardır:

- minimum xərcə nəqletmə;
- yükün təyin edilmiş vaxtda çatdırılması;
- maksimum etibarlılıq və təhlükəsizlik;
- yolda ehtiyatla əlaqədar minimum xərclər;
- nəqliyyat növünün gücü və əl çatanlığı;
- məhsul differensiasiyası.

Digər mühüm məsələ nəqliyyat tarifləri və onlardan istifadə qaydalarına riayət olunmasıdır. Nəqliyyat təşkilatları tərəfindən təqdim edilən xidmətə görə hesablaşma nəqliyyat tarifləri vasitəsilə aparılır. Nəqliyyat tarifləri nəqliyyat və müvafiq xidmətlərinə görə daşıyıcı müəssisələrə ödənişin formalaşma mexanizmidir. Tariflər özündə aşağıda qeyd edilənləri cəmləşdirir:

- tariflər yükün daşınmasına görə tələb olunan ödəniş;
- yüklərin daşınması ilə əlaqədar əlavə əməliyyatlara görə yığım;
- ödəniş və yığımların ödənilməsi qaydası.

Qeyd edildiyi kimi sənaye infrastrukturunun ikinci əsas sahəsi informasiyadır. İnformasiya infrastrukturunu təşkilati struktur, altsistem sistemi olmaqla sənaye istehsal müəssisələrinin ölkənin informasiya sferasının fəaliyyətini və inkişafını, həmçinin informasiya vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir.

İnformasiya infrastrukturunda informasiya mərkəzləri, altsistem, məlumat və bilik bankı, rabitə sistemi, idarəetmə mərkəzləri, informasiyanın yığımı, saxlanması, emalı, ötürülməsi və arxivləşdirilməsini təmin edən aparat-proqram

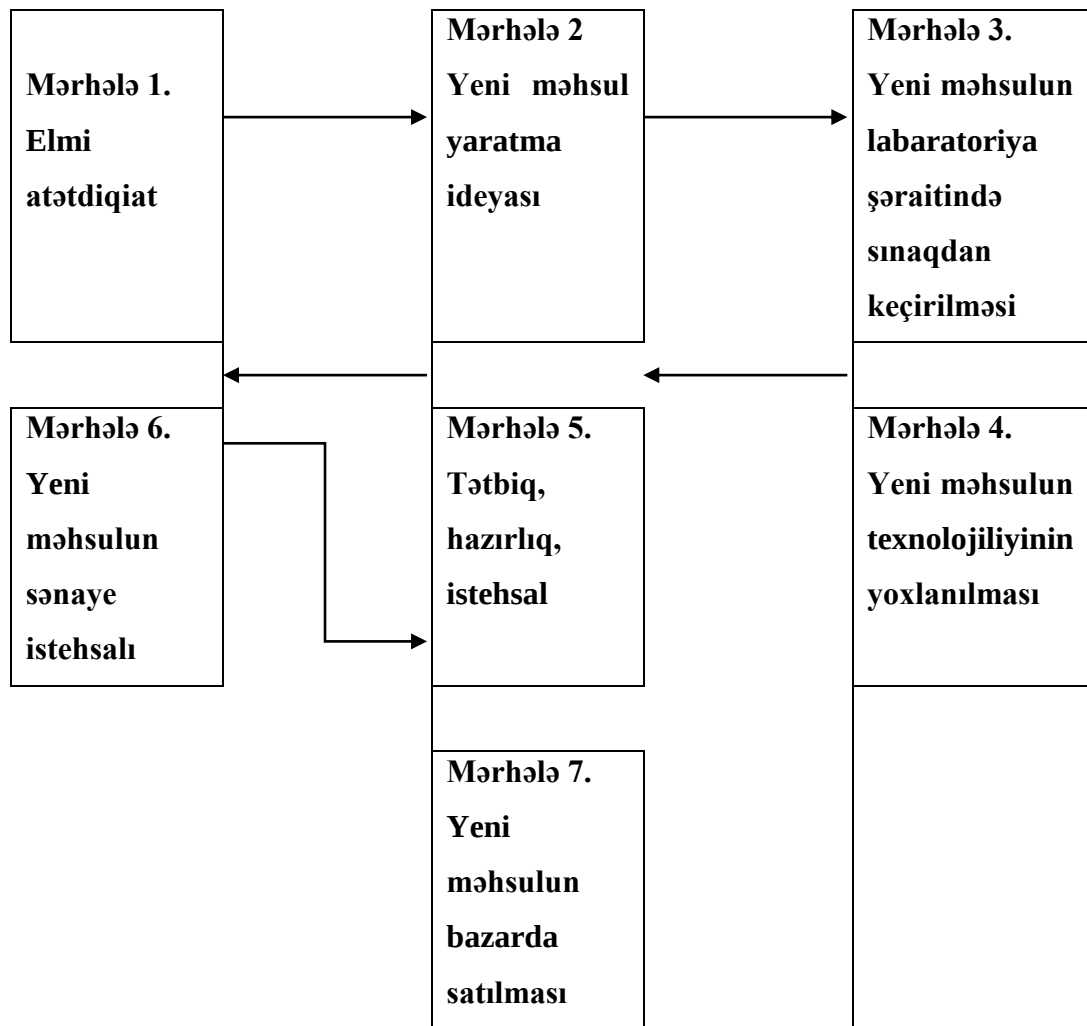
sistemini birləşdirir. İnformasiya infrastrukturunu artıq keçən əsrin 95-ci illərindən qlobal informasiya infrastrukturunun formalaşmasına zəmin yaratdı. Qlobal informasiya infrastrukturunu xalq təsərrüfatına, o cümlədən sənayeyə və əhaliyə kütləvi xidmət edən ümumdünya rabitə şəbəkəsi kimi formalaşmağa başlamışdır. İnformasiya infrastrukturunu innovasiya xarakterli sahələri özündə cəmləşdirməklə istehsalçıları və istehlakçıları yalnız bazarlarda deyil bilavasitə iş yerlərində, səyahətdə, evdə belə lazımi informasiyalarla təmin edən mühüm əhəmiyyətli mühitdir.

Innovasiya prosesinin inkişafına zəmin yaradan və innovasiya fəaliyyətini həyata keçirən qarşılıqlı əlaqəli çoxsaylı strukturlar innovasiya infrastrukturunu əmələ gətirir.

Innovasiya infrastrukturunu innovasiya fəaliyyətini maddi-texniki, maliyyə, təşkilati-metodik, informasiya, məsləhət və digər amillərlə təmin edən innovasiya infrastruktur subyektlərinin məcmusundan ibarətdir. Innovasiya infrastrukturunu maddi və qeyri maddi istehsal sahələrinin hər birinə xas olan əlamətdir. Keçən əsrin sonlarından innovasiyaya dünya iqtisadiyyatında, onun ayrı-ayrı sahələrində rabitədə, sənayedə və digər maddi-istehsal və sosial sferalarda tətbiq olunmağa başlanılmışdır. Yeniliklərin edilməsi, innovasiyanın tədricən dərinləşməsi, innovasiya infrastrukturunun formalaşmasına gətirib çıxardı. Innovasiya infrastrukturunu ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tempini və əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasını və bunun üçün isə sənayeləşmənin dərinləşməsi, onun müəssisələrində innovasiyon texnika və texnologiyanın geniş tətbiqi, yeni tələblərə cavab verən məhsul növlərinin istehsalını təmin edilməsini özündə təcəssüm etdirir.

Innovasiya infrastrukturunu özündə qeyd edildiyi kimi çoxsaylı mühüm elementləri cəmləşdirir. Innovasiyaya nail olmaq və onu istehsalatda tətbiq etmək üçün bir neçə mərhələləri mühüm əhəmiyyətli addımların atılmasına ehtiyac vardır.

Şəkil 1.3-də qeyd edilənlərdən də məlum olur ki, innovasiyaya əsaslanan yeni ideyaların innovasiya məhsuluna çevirmək və sənaye istehsalı üçün bir neçə mərhələləi işlər aparılmalıdır. Bu kimi mərhələlərin də keçirilməsi və onun nəticələrinin effektiv olması üçün innovasiya infrastrukturunun elementlərindən səmərəli istifadə edilməslidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, innovasiya infrastrukturunun uğurlu təşkili və səmərəli istifadəsi milli iqtisadiyyatın texnoloji və iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Cəmiyyətin transformasiyası şəraitində innovasiya infrastrukturunu elmin bazar mühitinə daxil olmasına, elmi-texniki sahədə sahibkarlığın inkişafına təkan verməli, zəmin yaratmalıdır. Buna görə də onun formalaşması daha çox bazar infrastrukturunun vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Şəkil 1.3. İnnovasiyanın işlənilməsi və sənaye istehsalı mərhələləri

Mühəndis infrastrukturu maddi istehsalın alt sahəsidir. Mühəndis infrastrukturu anlayışı şəhərlərin inkişafının planlaşdırılmasından region və şəhər aqlomerasiyasının planlaşdırılmasına keçidlə əlaqədar keçən əsrin 70-ci illərində elmdə istifadə olunmağa başladı. A.A.Seqedinov tərəfindən sənayenin, nəqliyyatın və bütün digər məhsuldar qüvvələrin ərazi mühəndis təminatını mühəndis kompleks sistemi kimi təsəvvür edərək “mühəndis infrastrukturu” anlayışını elmi döviyyəyə daxil etmişdir¹⁰.

Mühəndis infrastrukturu istehsal, sosial-məişət, ekoloji və institusional infrastrukturu özündə birləşdirir. Mühəndis infrastrukturu istehsal infrastrukturu bütöv sistem kimi ümumi maddi bazaya malik olmaqla onun ayrı-ayrı elementləri müxtəlif təsisat maraqlarına, məqsədlərə tabedir ki, ərazilərdə sahə mühəndis avadanlıqları sisteminin ekstensiv inkişafını şərtləndirdi, hansılar ki, regional su və enerji istifadəsi məsələlərinə əks olaraq qarşı durur. Mühəndis infrastrukturu digər infraquruluşlardan fərqli olaraq nəqliyyat sistemi ilə yanaşı mühəndis məhsulunun istehsalı üzrə kompleks istehsallara malikdir ki, onlara aid edilir: təbii çirkab sualrın təmizlənməsi, elektrik və istilik enerjisinin istehsalı üzrə mənbələr, tullantıların emalı və utilizasiyası üzrə müəssisələr, həmçinin nəql edilən məhsulların potensialının çevrilməsi üzrə qurğular.

1.2. Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində hökumətin sənaye siyasəti

Hər bir ölkədə sənayenin inkişaf edilməsi və müəyyən nəticələrə nail olunması hesabına stabil iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkündür. Sənaye ölkə iqtisadiyyatın strateji və mürəkkəb sahəsi olub, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin və

¹⁰A.A. Сегедин. Инженерная инфраструктура, <http://center-yf.ru/data/stat/Inzhenernaya-infrastruktura.php>

cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq böyüyən iqtisadiyyata malik olaraq rəqabət qabiliyyətini formalaşdıran maddi istehsal sahəsidir.

Dünya və ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində ümumi iqtisadi siyasətin reallaşdırılması ilə bərabər sənaye siyasətinin işlənməsi və tətbiqinə ehtiyacın olması ilə əlaqədar bu sahədə ayrı-ayrı proqramlar vasitəsilə deyil konkret sənaye siyasətinin bir dövlət proqramı kimi işlənməsinə və təsdiqlənməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, ayrı-ayrılıqda sənaye siyasəti dedikdə hər kəs, hər bir sahibkar və sahə mütəxəssisləri öz yanaşması və anlamı ilə onu dərk edir və o formada da reallaşdırmağa çalışırlar. Dövlət proqramı olduğu halda müəyyən dərəcədə konkretləşdirilmiş çərçivədə, dövlət dəstəyi almaqla sahənin inkişafına nail olmaq olardı. Məsələn, sovetlərdən qalmış və maddi - texniki vəzizyyəti qənaətbəxş olmayan müəssisələrin dirçəldilməsi, onların fəaliyyət istiqamətninin dəyişdirilməsi, diversifikasiya tədbirlərinin tətbiqi sahəsində konkret istiqamətverici tövsiyələrə və bu sahədə dövlət dəstəyinə ehtiyacın ödənilməsinə ehtiyac vardır.

Müasir iqtisadiyyatın əsas problemi iqtisadi artıma nail olmaqdır. İqtisadi artım dedikdə biz yalnız istehsalın həcmnin kəmiyyət artımını deyil, həmçinin ÜDM-in strukturunun yaxşılaşdırılması, yüksək keyfiyyətli məhsulların ÜDM-də payının atılmasını, müasir maliyyə və informasiya xidmətlərini nəzərdə tuturuq.

Beləliklə, nəzərə almaq lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatında gedən sürətli iqtisadi-sosial inkişaf fonunda Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişaf tempinin artırılması, sənayeləşmənin dərinləşməsi, iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sindromundan tam azad olunmasına ehtiyac vardır.

Məlumdur ki, sovetlər dönəmində sənayenin əsasməqsədidiaktivformada mərkəzdən, sahə nazirlikləri tərəfindən müəyyən edilirdi. Ölkənin ağırsənaye və yüngül sənayesi hipertrofiyaya uğramış, xüsusilə də istehlak məhsulları istehsal edən müəssisə və sahələr texnika və texnologiya baxımdan ağır vəziyyətdə idi.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra bu problemlərin həllində dövlətin dəstəyi ilə sahibkarların rolunun artırılması mühüm olduğu üçün dövlətin müasir iqtisadi-

sənaye siyasəti çərçivəsində mühüm addımlar atılmışdır. Lakin, bu qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Hələ də maddi istehsal və infrastruktur sahələri tam şəkildə müasir texnika və texnologiya ilə silahlandırılmamışdır. Bazar prinsiplərinin nəzərə alınması şərti ilə istehlak məhsullarına olan daxili tələbatın demək olar ki, bir çox məhsullar üzrə idxal hesabına ödənilir. Bu güclü rəqabətin nəticəsi deyil, əsasən milli istehsalçılar ordusunun yaranması və fəaliyyətinin dövlət dəstəklənməsində mövcud olan uyğunsuzluqların olması və bir çox sahələrdə bu halın kəskinləşməsi ilə əlaqədardır. Əsas müəyyənədicisi, qeyd edilən problemlərin həllində istiqamət daxili istehsalın stimullaşdırılmasının olduğu halda biz qeyri düzgün addımlar atmaqla qeyri-neft sənayesinin inkişafına nail olmaqda çətinlik çəkirik.

Bu sahədə mühüm problemlərdən biri də istehsal avadanlıqları ilə yanaşı buraxılan məhsulların keyfiyyət parametrlərinin müvafiq avropa və dünya standartlarına uyğun olmaması, məhsulların estetik göstəricilərinin yenilənməməsi və s. ilə əlaqədardır ki, bu istiqamətdə ciddi tədbirlər planının hazırlanması və tətbiqinə ehtiyac vardır.

Daha bir iqtisadi inkişafı dayandıran məsələ sənaye istehsal heyətinin düzgün seçimi və yerləşdirilməsi, kadr hazırlığı və təkrar hazırlığı məsələlərinə ciddi yanaşılmaması və ya bu istiqamətdə konkret mütəşəkkil siyasət xəttinin müəyyən edilməməsidir. Kadrların dövrü olaraq rotasiya edilməsinə, mütəxəsislərin mütəmadi olaraq peşə-ixtisas səviyyələrinin artırılması məqsədilə müxtəlif təlimlərə qoşulması, yeni texnoloji proseslərin tətbiqi üzrə hazırlıqların təşkili və bu kimi tədbirlərə xarici ölkələrin və yerli mütəxəsislərin, cəlb edilməsinə hazırda tələbat yüksəkdir. Hazırda o müəssisələr inkişaf etməkdədilər hansılar ki, dünyada gedən yenilikləri izləyir, marketinq tədqiqatları aparır, innovasiyanı üstün tutaraq istehsala tətbiq edir. Azərbaycan Respublikasında belə müəssisələrə 1987-ci ildən fəaliyyət başlayan və Azərbaycanda irimiqyaslı layihələrə sərmayə yatan "Gilan Holding"-i aid etmək olar.

"Gilan Holding" Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya bazarında iştirakını təmin etməklə məhsul çeşidliliyinin və keyfiyyətinin optimallaşdırılmasına çalışır və bu

istiqamətdə səylərini əsirgəmir. "Gilan Holding" Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya bazarında iştirakını təmin etməklə məhsul çeşidliliyinin və keyfiyyətinin optimallaşdırılmasına çalışır və bu istiqamətdə səylərini əsirgəmir. Baş ofisi Bakıda yerləşən "Gilan Holding" ən yeni texnologiyaların tətbiqinə və istehsal prosesinin səmərəliləşdirməsinə xüsusi diqqət yetirir. "Gilan Holding" üç əsas biznes sahəsi üzrə fəaliyyət göstərir. Bunlar İNŞAAT, TURİZM, KƏND TƏSƏRRÜFATI, LOGİSTİKA və GÜNDƏLİK TƏLƏBAT MALLARI (FMCG) sahələrini əhatə edir. Şirkət həmçinin idman klublarının, stadionların və təsislərin qurulmasına sərmayə qoyaraq, Azərbaycanda idman hərəkatının inkişafına töhfə verməyə çalışır. "Gilan Holding", eyni zamanda, həm şirkətə, həm də onun əməkdaşlarına qarşılıqlı fayda gətirən beynəlxalq filiallar da təsis etmişdir¹¹.

Digər nümunəvi şirkət kimi 1991-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyətə başlayan ölkənin qida istehsalı, pərakəndə satış və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən qabaqcıl şirkət olan "Azərsun Holding" MMC-ni nümunə kimi göstərmək olar. Belə ki, bu müəssisə qida sektorunda Azərbaycanın istehsalçı və ixracatçı ölkə halına gəlməsində böyük rol oynayan "Azərsun Holding" tərkibində fəaliyyət göstərən zavodların güclü istehsal potensialı ilə yanaşı geniş ixracat şəbəkəsinə sahibdir. Sahib olduğu şirkət idarəçilik prinsipləri, müştəri məmnuniyyəti, keyfiyyət təminatı, sosial məsuliyyət layihələri və ətraf mühiti qoruma prinsipləri ilə xalqa xidmət etməkdədir¹².

Qeyd edilən müəssisələlə yanaşı daha bir iri korporasiyanı da vurğulamağa ehtiyac vardır. Belə ki, bu müəssisə də ölkə iqtisadiyyatında mühüm addımlar atan və hazırda da bu istiqamətdə irəliləməkdədir. Müasirliklə milliliyin vəhdətindən doğan yeni və təhlükəsiz tikililər yaratmaqla Azərbaycanın tikinti tarixində iz qoyan "Akkord"un əsas məqsədi mühüm əhəmiyyətli yerli və regional layihələrdə uğurla iştirak etməklə yanaşı, beynəlxalq miqyaslı inşaat-tikinti bazarında da rəqabətə davamlı transmilli korporasiya kimi fəaliyyətini davam etdirmək və daha

¹¹ Gilan haqqında. <https://www.gilanholding.com/company/about>

¹² "Azərsun Holding" haqqında. <https://hr.azersun.com/pages/contentPage.aspx?ID=2&Lang=2>

da genişləndirməkdir. Akkord Korporasiyasının daxilində aparılan planlı struktur dəyişiklikləri nəticəsində müxtəlif istehsal istiqamələri üzrə “Akkord Mərmər Qranit”, “Akkord Beton”, “Akkord Prefabrik”, “Qazax Sement Zavodu”, “Akkord Steel Construction Company”, “Akkord Hydrotechnical Construction Company”, “Akkord Asfalt”, “Akkord Tekstil”, “Akkord Kərpic”, “Akkord Nəqliyyat”, “Deutsche Fassaden Technologien”, “Körpü Tunel Tikinti”, “Property Investments”, “Akkord Mənzil Kommunal Təsərrüfat Birliyi”, “Accopen” kimi məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər yaradılmışdır. Akkord Korporasiyasının 10 illik fəaliyyəti ərzində tikinti, daşınmaz əmlak, istehsalat, layihə idarəetmə və layihələndirmə işləri, maşın-mexanizmləri xidmətləri sahəsində dövrüyyəsi çox böyük məbləğlərlə ölçülür. Korporasiya yarandığı gündən etibarən öz biznes portfelini ümumi tikinti işləri ilə yanaşı istehsalat, mühəndislik və inşaat xidmətlərinin idarə edilməsi sahələri üzrə genişləndirmişdir. Fəaliyyət göstərdiyi qısa zaman ərzində Korporasiya yol-nəqliyyat infrastrukturunun tikintisi sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etmiş, bu sahə üzrə bacarıq və təcrübəsini ölkə xaricində də sübut etməyə nail olmuşdur. Bu gün “Akkord”un ölkə daxilində və xaricdə həyata keçirdiyi yol-infrastruktur layihələri yüzlərlə kilometrlik beton və asfalt-beton yolların müvafiq yol qurğuları ilə birlikdə yüksək səviyyədə inşasını əhatə edir. 10 illik fəaliyyəti ərzində Akkord Korporasiyasının ölkəmizdə inşa etdiyi ilk beton yollar da daxil olmaqla, Azərbaycan üzrə 17 infrastruktur layihəsi reallaşdırılmışdır. Korporasiya Respublikamızın 5 regionunda su-kanalizasiya sistemlərinin yenidənqurulması işlərini həyata keçirməkdədir¹³.

Qeyd edilən müstəqillik dövründə yaranmış və nümunəvi müəssisələr kimi formalaşmış müxtəlif profilli təşkilati-hüquqi və təşkilati-iqtisadi formalı müəssisələrlə yanaşı Respublikamızda sovetlər dönəmində iqtisadi potensialı yüksək olan, respublikanın iqtisadiyyatında ciddi yeri və əhəmiyyəti olan müəssisələr də mövcuddur ki, hazırda onlar yalnız mövcudluqlarını qoruyub saxlayırlar.

¹³ “Akkord” Sənaye tikinti İnvestisiya Korporasiyası. <http://akkord.az/658516516518649845-2/>

Belə müəssisələrə «Azneftkimyamaş» açıq səhmdar cəmiyyətini göstərmək olar. Bu müəssisə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 mart 2001-ci il tarixli 649 sayılı sərəncamı ilə (Azərbaycan Respublikasının «Azneftkimyamaş» Dövlət Şirkətinin ləğv edilsin və aşağıdakı müəssisə və təşkilatların bazasında səhmləri dövlətə məxsus olan «Azneftkimyamaş» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılsın) “Səttarxan adına maşınqayırma zavodu”, “Keşlə maşınqayırma zavodu”, “B.Sərdarov adına maşınqayırma zavodu”, “Zabrat maşınqayırma zavodu”, “«Bakı fəhləsi» maşınqayırma zavodu”, “Bakı maşınqayırma zavodu”, “Suraxanı maşınqayırma zavodu”, “Bakı neftqazmədən avadanlığı zavodu”, “Bakı neftmədən maşınqayırma zavodu”, “Səbail maşınqayırma zavodu”, “Balaxanı maşınqayırma zavodu”, “28 May adına maşınqayırma zavodu”, “«Azneftmaş» təcrübə-sınaq zavodu”, “Sabunçu elmi-texniki təcrübə müəssisəsi”, “Azərbaycan Elmi Tədqiqat və Layihə Konstruktor Neft Maşınqayırma İnstitutu”, “Azərbaycan Maşınqayırma Texnologiyası İnstitutu”, “Neftqazçıxarma Maşın və Avadanlıqların Layihələndirilməsi üzrə Xüsusi Büro”, “Azərbaycan Dövlət Maşınqayırma və Metal Emalı Müəssisələrinin Kompleks Layihələndirmə İnstitutu” kimi müəssislərdən ibarət olmaqla fəaliyyətini davam etdirməkdədir. Lakin bu müəssisənin istehsal-satış fəaliyyəti bütövlükdə demək olar ki, ancaq üzünün daxili xərclərini ödəməyə kifayət edir¹⁴.

Fəaliyyəti qənaətbəxş olmayan lakin zəmnində respublikanın aparıcı yüngül sənaye müəssisəsi olan bağlı H.Z.Tağıyev adına Toxucu Tikiş Sənaye Kombinatı ASC-dir. Müəssisə 1995-ci ilə kimi tam gücü ilə işləyib: “Bura köklü, hərtərəfli fabrik olub. Bu müəssisədə çalışanların mənzil problemi olmayıb. Kombinatın özünün yataqxanası olub, işçilərə mənzil problemlərinin həllində mühüm rol oynayıb, yüksək əmək haqqı ödənilən müəssisə olub. 1992-93-cü illərdə ölkədə müharibənin ən şiddətli vaxtlarında, iqtisadi vəziyyətin ağır olduğu bir vaxtda burada 6 min nəfər 3 növbəli rejimdə çalışırdı, yüksək əməkhaqqı alırdı. Kətan, çit, pambıq parçalar, eksport üçün yüksəkkeyfiyyətli məhsul istehsal olunurdu...” .

¹⁴«Azneftkimyamaş» ASC-nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı (22 mart 2001-ci il № 649) http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/4/f_4476.htm

Kombinatda 2000-ci ilə doğru istehsalın zəiflədiyini deyən sədr müavini bunu pambıqçılıqda məhsuldarlığın aşağı düşməsi ilə izah edir: “Əvvəl pambıq üçün əkin sahələri azaldı, sonra məhsul. Sonra da təbii olaraq istehsal zəiflədi və 2000-ci ildə kombinat fəaliyyətini dayandırdı”¹⁵. Kombinat qismən fəaliyyət göstərir.

Belə bir vəziyyətdə sənayenin inkişafını nəzərdə tutan dövlət proqramlarına müvafiq olaraq dövlətin sənaye siyasətinin səmərəli reallaşdırılması üçün aşağıda qeyd edilən təbirlərin işlək mexanizmlərinin hazırlanması zəruridir:

- ölkə iqtisadiyyatında, xüsusən də sənayedə restrukturizasiya və özəlləşdirmə işlərinin sürətləndirilməsi;
- istehsal etdiyi məhsulların potensial satış bazarı olan və yenidən qurulması iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun olan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi;
- innovativ texnika və texnologiyalarda, maşın və dəzgahlarda məhsullar istehsal edən müəssisələrdə ən müsair standartların tətbiqinə üstünlüyün verilməsi;
- ölkədə, daxili bazarda azad rəqabət mühitinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- sənayeyə investisiya yatırımının stimullaşdırılması məqsədilə təşviqat işlərinin aparılmasına yeni yanaşmanın təmin edilməsi;
- sənayedə milli ənənəvi istehsal növlərinin və üsullarından istifadə edən sənətkarlıq və istehsal sahələrinin inkişafı;
- elmi yeniliklərə əsaslanan istehsalların inkişaf etdirilməsi üçün elmin müvafiq sahələrinin müasir tələblərə cavab verən standartlara uyğunlaşdırılması və yeni elmi-tədqiqat laboratoriyalarının yaradılması və mövcud elmi-tədqiqat institutların maddi-texniki bazasının zənginləşdirilməsi.

Sənayeistehsalı ÜDM-informallaşmasında əsas mənbə kimi çıxış edir. Sənayeistehsalı daxili tələbatı ödəməklə bərabər ixrac məhsulları da istehsal edir. Təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatı dayanıqlı inkişaf edən ölkələrdə sənaye istehsalının (sahə məhsulunun) ÜDM-də xüsusi çəkisi təxminən 40%-ə yaxın təşkil edir. Bu baxımdan da müasir dövrdə dövlətin bu sahədə ən ümdə vəzifəsi,

¹⁵Yüzyaşlı fabrik niyə dağıldı? <http://hafta.az/index2.php?m=yazi&id=197627>

ölkədə sənayenin inkişaf etdirilməsi və müvafiq istiqamətlər üzrəonalazımı dəstəyin verilməsindən ibarət olmalıdır.

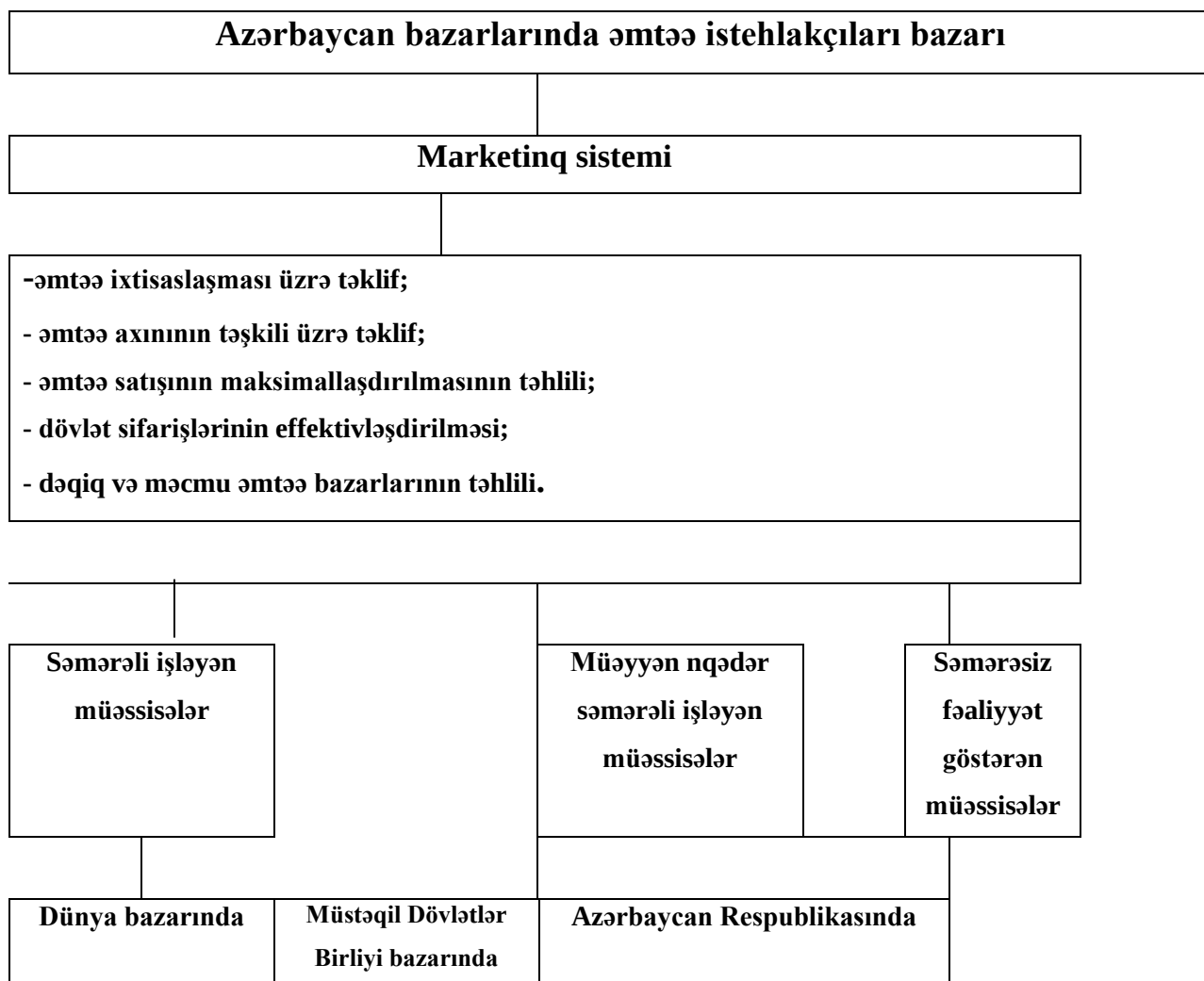
Dünya iqtisadiyyatının, o cümlədən ölkə iqtisadiyyatının qeyri-müəyyən, müəyyən dərəcədə qeyri stabil şəraitdə inkişafının təmin edilməsi və bu inkişafın dayanıqlığının qorunub saxlanılması sənaye siyasətinə uyğun olaraq dövlət özünün mümkün tənziləyici və stimullaşdırıcı alətlərini səfərbər etməklə dəstəyi təmin etməlidir.

Dövlətin sənaye siyasəti əsasən ölkədə əmtəə istehsalının həcmnin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilsə də, onun obyektləri mövcud bazar mexanizmindən istifadəyə görə müxtəlif səviyyələrdə yerləşirlər. Qeyd edilən fərqlər nəzərə alınmaqla onların hər birinə dövlətin tənzimləyici təsir dərəcələri də müvafiq olmalıdır.

Sənaye siyasətinin reallaşdırılması ölkə sənayesinin perspektiv inkişafının dövlət proqramları vasitəsilə mümkün olur. Onun reallaşdırılmasında əsas rol İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirlikləri də mühüm rol oynayır. Lakin, bu siyasətin reallaşdırılmasına iri sənaye şirkətləri və müvafiq resurslarla təmin edən təsisatların da cəlb edilməsi məqsədəuyğundur.

Bu yolla sənayenin inkişafına və daxili tələbatdan artıq həcmdə sahə məhsullarının istehsalını və ixracı imkanlarını əldə etmək mümkündür. Daxili tələbatdan artıq istehsal edilmiş və ölkə xaricinə reallaşdırılmış məhsul istehsalın səmərəliliyinin və perspektiv imkanlarının artmasına imkan yaradır. Lakin, həm daxili və həmçinin xarici bazarları hədəf kimi müəyyən etmək və ona nail olmaq üçün marketinq xidmətinin imkanlarından istifadə etmək vacibdir.

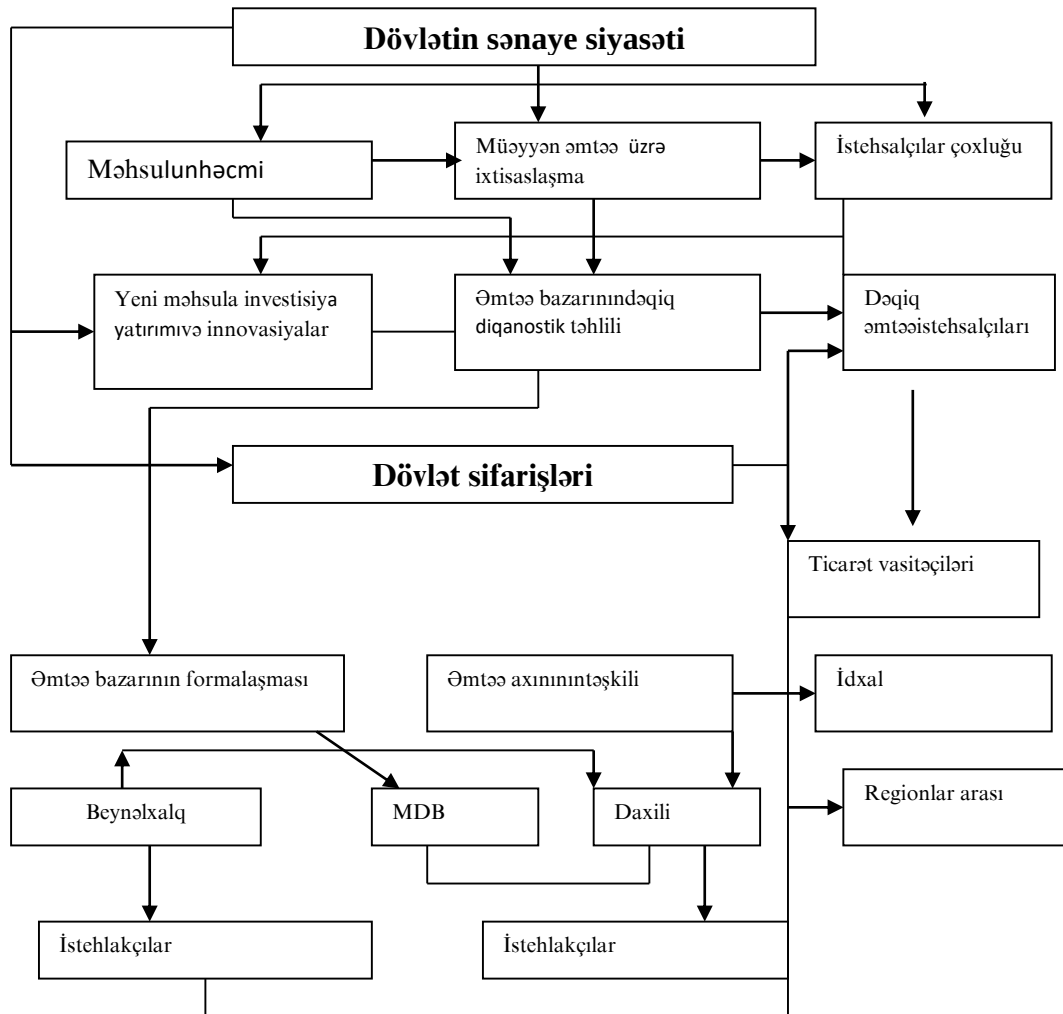
Sənayedə istehsal olunan məhsullara tələbin və müvafiq olaraq təklifin ödənilməsi səviyyəsi və marketinq araşdırmalarının nəticəsi dövlətin sənaye siyasətinin formalaşdırılmasında təyinedici rol oynayır. Dövlətin sənaye siyasətində marketinqin yerini sxematik olaraq şəkil 1.1-ki kimi təsvir etmək olar.

Şəkil 1.1. Sənayedə marketing sisteminin təşkili

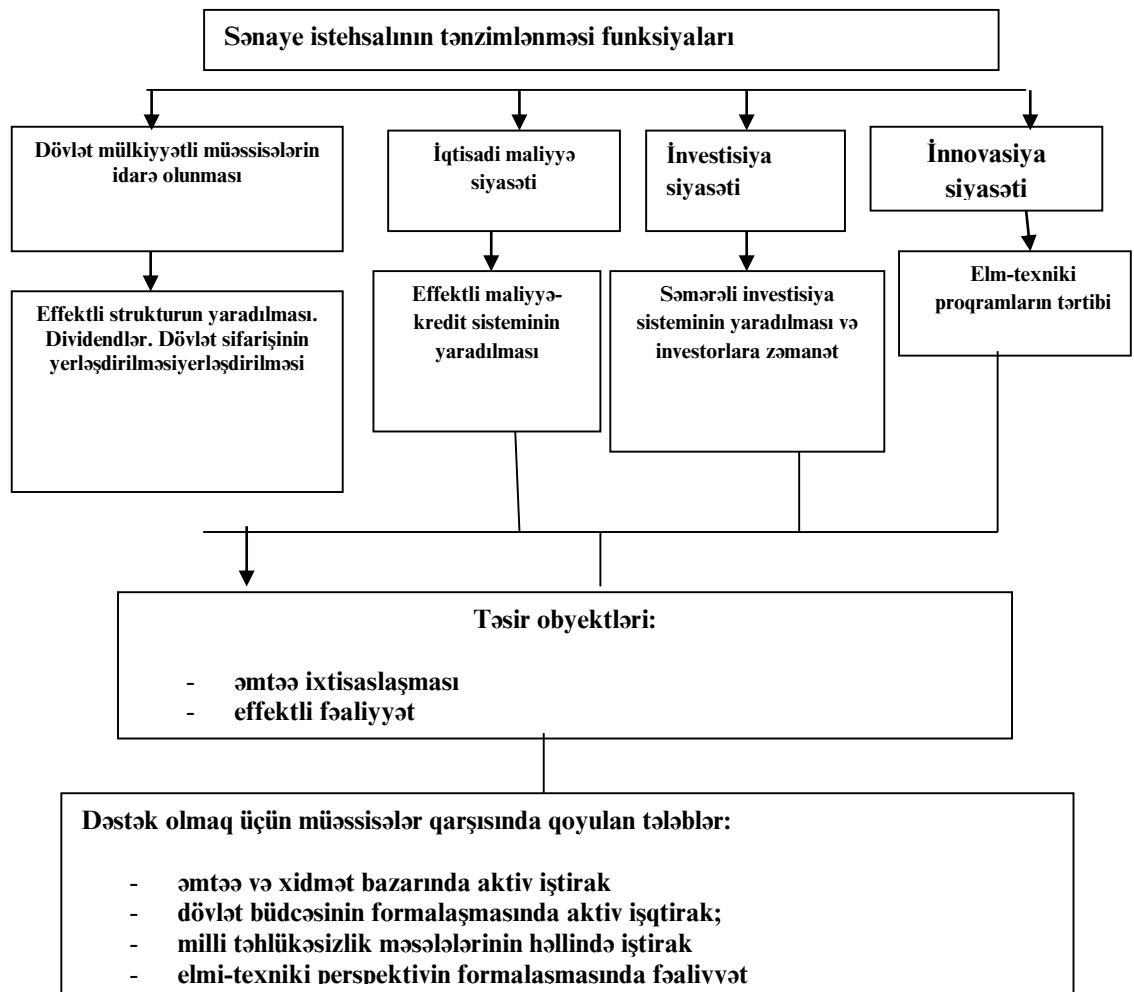
Məlumdur ki, effektiv əmtəə ixtisaslaşmasının seçilməsi sənayenin inkişafında mühüm rol oynamaqla marketing strategiyasının nəticəliliyini təyin edir. Müasir bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət mexanizmlərini və istehsal olunacaq məhsulların çeşidi və həcmi müəssisələr tərəfindən müəyyən edilir. Bu istiqamətdə dövlətin sənaye siyasətinin əhəmiyyəti təsərrüfat subyektləri tərəfindən səmərli, perspektivli və keyfiyyətli məhsulların istehsalına, müvafiq olaraq iqtisadi artıma dəstək vermək, müəssisələrin texnika və texnoloji cəhətdən inkişafına zəmin yaramaqdan ibarətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət əsasən o məhsulların istehsalını dəstəkləyər ki, hansılar ki, yüksək istehlak göstəricilərinə, keyfiyyət parametrlərinə malik olmaqla dünya bazarında qiymət və qeyfiyyətə

rəqabət apara bilər. Ölkənin sənaye sahələrində qeyd edilən parametrlər malik sahə məhsullarının istehsalı dövlətin sənaye siyasətinin əsasını təşkil etməli və onun dəstəklənməsinin prioritetlərindən olmalıdır. Bu halda informasiyanın formalaşdırılmasında marketing xidməti əsas rol oynayır. Marketing xidmətinin bu sahədə əsas rolu nəzərə alınmaqla dövlətin sənaye siyasəti və onun informasiya marketing təminatını sxematik olaraq şəkil 1.2-dəki kimi təsvir etmək olar:

Şəkil 1.2. Ölkənin sənaye siyasəti və onun informasiya-marketing təminatı

Ümumiyyətlə, sənayedə müvafiq siyasətin həyata keçirilməsi üçün həmçinin dövlətin tənzimləmə sahəsində siyasətinə uyğun alətlərdən istifadə edilməsi də zəruri hesab edilir. Ölkə sənayesinin iqtisadi inkişafının dövlət tənzimlənməsi sistemini sxematik olaraq şəkil 1.3-də kimi təsvir etmək olar.

Şəkil 1.3. Sənayesinin iqtisadi inkişafının tənzimlənməsinin funksional sxemi

Deməli, dövlətin sənaye siyasəti ölkədə resursların müəyyən edilmiş istiqamətdə təmərküzləşməsini stimullaşdırır və perspektivə yönəldilmiş uzunmüddətli proqramlar vasitəsilə reallaşdırılır. Bu istiqamətdə aparıcı rolunu oynayan proqramların vasitəsilə effektiv struktur dəyişikliyinə edilməsi və innovasiyanın tətbiqinə geniş yer verilməsi vacib hesab edilir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı mühüm olduğu kimi, ayrılıqda sənayenin inkişafına nail olmaq üçün zəruri şəraitin yardılması hokumət qarşısında duran əsas problemlərdəndir. Ölkə iqtisadiyyatın hazırkı vəziyyətində qeyd edilən problemin həll edilməsi üçün qanunvericiliyin nəzərə alınması ilə müvafiq sistemli tədbirlərin hazırlanması və tətbiqinə ehtiyac vardır. Sistem ümumi və məqsədli tədbirlərdən ibarət olmaqla formalaşdırılır. Burada ümumi tədbirlərə təyin edilmiş müəyyən tədbirləri yerinə yetirən və sənayeyə, ayrılıqda isə sənaye istehsalına xidmət

edənlər (infrastruktur elementləri də o cümlədən) aid edilir. Məqsədli tədbirlərə isə bir qayda olaraq fərdi qaydada daxili tələbatı ödəyən müxtəlif əmtəə istehsalçılarına, həmçinin dövlətin sənayeyə dəstəyilə çevik, aktiv istehsal-maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini yenidən bərpa etməyə qadir olan təsərrüfat subyektləri aid edilir. Sənaye istehsalının dövlət dəstəklənməsi və stimullaşdırılmasında ümumi tədbirlər prioritet hesab edilir.

Bu və ya digər tədbirlərin hazırlanması və tətbiqi sənayedə istehsalın bərpasına, canlandırılmasına və seçilmiş bazarlara çıxmağa potensialı olan müəssisələrdə tətbiq edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Bunlara nail olmaq üçün isə onlar İqtisadiyyat Nazirliyi, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu və s. təsisatlar qarşısında hazırladıqları biznes-planlarının məqsədə və müvafiq tələblərə uyğunluğunu və optimal variant olduğunu təsdiq etdirməlidirlər.

Əgər dövlət, səlahiyyətli qurumlar onu məqsədə və tələblərə uyğun hesab edirlərsə, o zaman bu müəssisələr üçün yeniliyə əsaslanan istehsal və investisiya-innovasiya fəaliyyəti üzrə müvafiq güzəştli vergi sxemi hazırlamalı, uzunmüddətə güzəştli kreditlərin verilməsi sxemini təqdim etməlidirlər.

FƏSİL II. İNFRASTRUKTUR KOMPLEKSİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ APARILAN STRUKTUR - SƏNAYE İSLAHATLARININ SOSİAL - İQTİSADI NƏTİCƏLƏRİ

2.1. İnfrastruktur sahələrində investisiya layihələri, xarici ölkələrin timsalında

İnvestisiya layihələri məhsul istehsal edən və xidmət göstərən yeni müəssisələrin yaradılmasına və ya mövcud müəssisələrin modernləşdirilməsinə yönəldilmiş kompleks tədbirlər planıdır. Layihə özündə problemin həlli vasitələri və prosesdə alınan qərarların nəticələri ilə əlaqədar məsələləri cəmləşdirir. Müvafiq olaraq, əgər hər hansı bir infrastruktur sahəsinə reallaşdırılan investisiya layihəsi nəzərdə tutulursa, o halda bu anlayış altında yeni infrastruktur obyektlərinin tikintisi və ya mövcud obyektlərin rekonstruksiyası və modernləşdirilməsi məqsədilə investisiya yatırımının həyata keçirilməsi üzrə kompleks tədbirlər başa düşülür. Bununla investisiya yatırımı anlayışı altında biz birbaşa investisiya, həmçinin portfel investisiya başa düşürük ki, layihə şirkətinin passiv formada qiymətli kağızlarına sahib olmaları, hansı ki, balansda bu və ya digər infrastruktur layihələri reallaşdırılır. Bütün investisiya layihələri, o cümlədən infrastruktur əlamətlərin müxtəlifliyinə görə təsnifatlaşdırılır. Bu əlamətlərdən biri və ən vacibi dəyər parametrləridir. Yeni infrastruktur layihələri əsasən meqolayihələrə aid edilir, hansılar ki, daha çox maliyyə yatırımı tələb edirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, mövcud obyektlər də onların istismar müddəti ərzində yararlı vəziyyətdə qalmaları üçün maliyyə yatırımı tələb edirlər. Bir qayda olaraq bu istiqamətli xərclər əvvəlcədən bücdə nəzərə alınır. Lakin böhran vəziyyətinin yaranması ilə infrastruktur sahələrinə yönəldilməsi nəzərdə tutulan investisiya yatırımının istiqaməti və məbləğinə yenidən baxılır, ola bilsin ki, maliyyənin tamamilə başqa istiqamətə təyinat alsın.

Ümumiyyətlə, böhran vəziyyətlərdə, xüsusilə 2008-ci il və 2014-cü illərdən bu günə kimi getdikcə iqtisadiyyata təsiri dərinləşən dövrlərdə infrastruktur

sahələrində investisiya yatırımı problemləri qabarmağa başlayır. Bir qayda olaraq infrastrukturun inkişafına büdcəyə gəlirlərin qənaətbəxş halda oluğu və ya gəlirin dayanmadan artığı hallarda yatırımda müvafiq olaraq artırılır, bu sahəyə xüsusi diqqət verilir.

İnvestisiya proseslərinə böhranla bərabər digər amillərdə təsir göstərir. Məsələn, kreditor və investorların ölkədə siyasi sabitliyin olduğu halda yatırımı reallaşdırmaq arzusunda olmalarıdır. İnfrastruktur sahələrə investisiya yatırımı nöqteyi nəzərdən böhran birmənalı olaraq xüsusilə özəl investorlara, cəlb edilmiş kapitala, o cümlədən bank kreditlərinə mənfi təsir göstərir.

2014-cü ilin yekun nəticələrinə görə maliyyə bağlanma mərhələsinə çatmış infrastruktur layihələri 18 mlrd. avro qiymətləndirilir ki, bu da təxminən 2005-2008-ci illərdə orta böhranqabağı illik həcmdən 40% azdır¹⁶. 2015-ci ilin statistikasına nəzərə alınmaqla qeyd etmək lazımdır ki, vəziyyəti nəzərə alaraq yaxın perspektivdə investisiya xının yenidən aktivləşdirilməsi gözlənilmir. Avropa ekspert mərkəzinin məlumatlarına görə infrastruktur sahələrində 2015-ci ilin birinci yarım ilində katların məbləği 4,3 mlrd. avro təşkil etmişdir ki, bu da 2014-cü ilin analoji dövrü ilə müqayisədə investisiya proseslərinin əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsinə təsdiq edir¹⁷. Bu yalnız dövlət maliyyəsi ilə əlaqədar deyil, həmçinin belə proseslər maliyyə tənzimləməçəsi sfərasında yol verilən boşluqların nəticəsi kimi izah oluna bilər. Xüsusən, Bazel komitəsinin yeni normativi bankların özlərinin kapitalının kifayət olan həcmində, uzunmüddətli fondlaşdırmaya verilən vəsaitin ehtiyat həcmində tələbi sərtləşdirir.

İnfrastruktur sahələrinə investisiya yatırımı aktivləşdirmək məqsədilə bir çox ölkələrdə infrastruktur layihələrinin kreditləşdirməsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin yeni modeli tətbiq edilir.

¹⁶Review of the European PPP Market in 2014 [Электронныйресурс] // European PPP Expertise Centre - February 2015. - URL: http://www.eib.org/epc/resources/publications/epc_market_update_2014_en (датаобращения: 19.09.2015).

¹⁷Review of the European PPP Market: First half of 2015 [Электронныйресурс] // European PPP Expertise Centre - September 2015. - URL:

Bu modellərin mahiyyəti layihə üzrə borc öhdəlikləri olanların riskin üçüncü tərəfə ötürülməsilə riskin azaldılmasıdır.

Belə özünəməxsus sığorta aşağıdakı formaları ala bilər:

- kredit təşkilatları defolt olarsa əsas borcun ödənilməs və on görə faizlər üzrə dövlət zəmanəti – bu Avropa ölkələrində özəl kapitala dəstəyin da geniş yayılmış formasıdır. Belə təcrübə Avropa İnvestisiya Bankı tərəfindən 2008 ci ildə strateji layihələrin - transavropa yollar şəbəkəsinin özəl maliyyələşdirməsinin stimullaşdırılması üçün investisiyalaşdırılmışdır¹⁸. Bu proqram çərçovəsində layihədə iştirak özəl investorların kredit riskindən de-fakto müdafiə olunub ki, bank maliyyələşdirilməsini əlverişli şərtlərlə cəlb edilməsinə imkan yaradır;

- dövlət tərəfindən subordinasiya olunmuş kreditin verilməsi və köhnə borcların kredit keyfiyyətinin yüksəldilməsi böyük borc və kredit keyfiyyətinin yüksəldilməsi (investisiya krediti və ya istiqaraz). Bu kimi tədbirlər infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə özəl kapitalın cəlb edilməsi üçün hazırlanır və reallaşdırılır. Bu təşəbbüskarlıq layihə köhnə borclu şirkətlərinin defoltunun ola bilmə ehtimalının azaldılmasına yönəldilir, təbii ki, bu uzunmüddətə subsidiya edilmiş kreditin təqdim edilməsi hesabına reallaşdırıla bilər, çünki kapitalın strukturunda köhnə borclar böyük çəkiyə malikdir, bu isə onun kredit keyfiyyətinin artmasını təmin edir.

Avropa Birliyinin və Avropa İnvestisiya Bankının təşəbbüsü - infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində bütün kapitalın 20%-i qədər Avropa İnvestisiya Bankının layihə şirkətlərinə subsidiyalaşdırılmış kreditin verilməsi yolu ilə iştirakı hazırda özəl maliyyələşdirmənin stimullaşdırılmasının əyani nümunəsidir. Təşəbbüsün məqsədi pensiya fondu və sığorta şirkətləri qismində müxtəlif institusional investorların cəlb edilməsi üçün infrastruktur layihələrinin kredit keyfiyyətinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

¹⁸The credit crunch in infrastructure finance: assessing the economic advantage of recent policy actions [Электронный ресурс] // The University of Edinburgh - School of Social and Political Science. - URL: http://www.sps.ed.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0010/95797/Economic_future_of_PPP_-_MH_and_VV.pdf (дата обращения: 25.03.2013).

Belə təcrübə İspaniyada, ABŞ kimi ölkələrdə olduqca geniş yayılmışdır. İspaniyada “Subsidiyalaşdırılmış dövlət özəl əməkdaşlığı borcu” proqramı çərçivəsində özəl investorlar ödənişli yolların çəkilməsi ilə əlaqədar konsessiya əqdlərində kredit risklərini və trafikə çatışmazlığı riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa nail oldular. İspaniya hökuməti tərəfindən subsidiyalaşdırılmış borcun payı zəruri olan investisiyalaşdırma məbləğinin 50%-ni təşkil etdi. İspaniyada belə mexanizm həm mərkəzi hakimiyyət tərəfindən və həmçinin regional və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən istifadə olunur.

ABŞ-da 2011-ci ildə infrastrukturun inkişafı və dəstəklənməsi proqramı qəbul edilmişdir. Bu proqram çərçivəsində nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı üzrə 3 iri layihə subsidiyalaşdırılmış borc almışlar. Vəsaitin təqdim edilməsi müddəti təxminən 35 il təşkil edir, kredit faizi Federal Ehtiyat Sisteminin faiz dərəcələrinə bərabərdir, imtiyazlı kreditləşdirmə dövrü isə 5 il təşkil edir;

- əgər sponsorlar borcları vaxtında ödəmə imkanına malik olmadıqları halda borcların təkrar maliyyələşdirilməsi üzrə dövlət zəmanəti. Bu təşəbbüsün məqsədi köhnə borclar üzrə öhdəliklərin ödənilməsi məqsədilə layihə şirkətinin əlavə vəsait cəlb etmələrinə imkan verməməkdən ibarətdir. Uzun müddətli kreditlərə xidmət edilməsi məqsədilə qısamüddətli kreditlərin cəlb edilməsi adi hal olduğu Avstriya və Kanda infrastrukturun inkişafı layihəsində risklərin təkrar maliyyələşdirilməsi əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir¹⁹;

- özəl sektor tərəfindən özəl ödəmə vasitəsilə tam dövlət maliyyələşdirməsinin təqdim edilməsi. Məsələn, Böyük Britaniya Hökuməti 2014-cü ilin əvvəlinə olan məlumata üzrə analoji mexaniz üzrə 150 mlrd. funt sterlinq investisiyalaşdırmışdır²⁰.

¹⁹ Global perspectives of project financing [Электронный ресурс] // European Investment Bank. - Brussels. - 2012. - URL: <http://www.eib.org/epec/resources/presentations/psf-06062012-presentationnotes-cdp.pdf> (дата обращения: 25.03.2013).

²⁰ OECD Statistics [Электронный ресурс] // OECD. - URL: <http://stats.oecd.org/> (дата обращения: 05.08.2015, 30.08.2015).

Özəl maliyyə təşəbbüsü layihəsi isə 2015-ci ilin əvvəlinə 56,6 mlrd. funt sterlinq məbləğində dəyərləndirilir²¹. Kandada xüsusi müstəqil fond fəaliyyət göstərir, plana görə o sosial əhəmiyyətli infrastruktur layihələrinin 25%-i dəyini təmin etməlidir.

Avstriyada bir qədər başqa sxem istifadə olunur: orada infrastruktur aktivlərinin özəl mülkiyyətə verilməsi üzrə dövlət proqramı qəbul edilmişdir. Hökumət tərəfindən əldə edilən vəsait digər infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir;

- müəyyən dövr ərzində infrastruktur layihələrinin minimum gəlirliliyinə dövlət zəmanəti. Belə sxem hökumət tərəfindən layihə şirkətlərinə müvəqqəti və şərti zəmanət verir. Zəmanətin müddəti zamanca məhduddur və müddətin sona çatması artıq infrastruktur layihəsi proqnoza görə elə bir fəaliyyət səviyyəsinə çıxmalıdır ki, pul axınını generasiyası dövlətin zəmanətinə ehtiyacı “yox” səviyyəsinə endirəcəkdir. Beynəlxalq təcrübədə belə zəmanət obyektin istifadəyə verilməsindən sonra əsasən 3 və ya 4 il müddətinə verilir.

Bu zəmanət layihə şirkətini kreditorlar qarşısında sığortalayır. Belə ki, əgər infrastruktur xarici borcu ödəmək üçün zəruri olan gəliri kifayət qədər təmin etmədiyi halda onları sığortalayır.

Minimum gəlirliliyə dövlət zəmanəti Meksika, Çili, Kolumbiya və Cənubi Koreyada dövlət dəstəyinin geniş istifadə olunan fərmasıdır;

- dövlətdən özəl sektora hazır aktivlərin ötürülməsi. Bu modelin ideyası ondan ibarətdir ki, əgər özəl sektor tələbin artması riskini öz üzərinə götürməyə və müvafiq olaraq layihəni maliyyələşdirməyə hazır deyildirsə o halda bunula dövlət məşğul olur.

Bu model çərçivəsində əsas problem hazır aktivin özəl sektora daha yaxşı, necə ötürülməsidir. Aktivlərin özəl sektora satılmasının dəqiq planı olmalıdır. İnfrastruktur layihəsinin özəl sektora verilməsi əhalinin xidmətdən istifadəsində

²¹ Private Finance Initiative projects: 2014 summary data [Электронный ресурс] // HM Treasury - December 2014.
- URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/387228/pfi_projects_2014_summary_data_final_15122014.pdf (дата обращения: 10.10.2015).

məhdudiyyətlər yaratmamlıdır və əksinə daha keyfiyyətli şəkildə xidmətin təqdim edilməsini təmin etməlidir. Bu modelə nümunə kimi Avstriyanın Kvinslend ştatında infrastruktur aktivlərinin özəl sektora verilməsini göstərmək olar.

İnfrastruktur sahələrinin fəaliyyəti problemlərinə siyasi amillər neqativ təsir göstərir, belə ki, bu amillər investorların uzunmüddətli qərar qəbulu prosesini güclü çətinləşdirə bilər. Siyasi kursun və uzunmüddətli perspektivə tələblərinin asinxronluğu infrastrukturu kompleks sahələr kimi disqarmonik inkişafına gətirib çıxarır və sistemin ayrı-ayrı struktur elementləri arasında zəruri korelyasiyanı zəiflədir. Bununla əlaqədar, ilk növbədə iqtisadi inkişaf etmiş ölkələr infrastruktur sahələrinin inkişafı və onların idarəedilməsinin planlaşdırma sistemində islahatların aparılmasına başlamağı planlaşdırırlar.

Böyük Britaniyanın təcrübəsi olduqca maraqlıdır, belə ki, infrastrukturun idarəedilməsi və maliyyələşdirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsasları “İnfrastrukturun Milli inkişaf plan 2014”də təsdiq edilmişdir. Bu tip sənədlərin hazırlanması və qəbulu infrastruktur sahələrinin yaradılmasında bazar prinsiplərinin dərinləşməsi deyil, daha çox planlaşdırma, idarəetmə və tənzimlənmə məsələlərində dövlətin iştirakının artması nəzərə çarpır.

Milli planda öz əksini tapmış ideyanın reallaşdırılması 3 əsas yanaşmada əsaslandırılır²²:

- tələb olunan resursların sahələrarası əlaqələndirilməsi hesabına infrastruktur kompleksinin inkişafının ortamüddətli dövrə planlaşdırılması və planın göstəricilərinin balanslaşdırılması;

- bürokratik əməliyyatların qaydaya salınması və investisiya prosesinə cəlb edilmiş bütün tərəflərin hərəkətini koordinasiya edilməsi məqsədilə özəl investisiyaların stimullaşdırılması və ölkə hökumətinin strukturunda yeni dövlət institutlarının təsis edilməsi üçün aliyyə alətlərinin dairəsinin genişləndirilməsi;

²²National infrastructure plan 2014 [Электронныйресурс] // HM Treasury - December 2014. - URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/381884/2902895_NationalInfrastructurePlan2014_acc.pdf (датаобращения: 03.04.2015).

- aşağıda qeyd edilən meyarlara uyğun olaraq yeni infrastruktur layihələrinin gələcəkdə Milli Plana daxil edilməsi:

a) iqtisadi artıma potensial yatırım;

b) ayrıca layihənin həyata keçirilməsi zamanı innovasiyanın hazırlanması və gələcəkdə tətbiqi;

c) özəl investisiyanın həcmi.

2012-ci ildə milli əhəmiyyəti dərcəsi üzrə infrastruktur layihələrinin təsnifatı aparılmış və 2042-ci ilə qədər infrastrukturun maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsi üzrə sahələrarası proqram formalaşdırılmışdır.

Milli proqramın maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi üçün, o cümlədən özəl mənbələr hesabına, hökumət aşağıda qeyd edilən tədbirlər hesabına maliyyə alətlərinin əhatəsini genişləndirmək niyyətindədir:

- infrastruktur investisiyalaşdırıcılar əhatəsinin genişləndirilməsi, ilk növbədə pensiya və sığorta fondları kimi institusional investorlar hesabına;

- özəl müəssisələrə rüsum və yığımlarının toplanması hüquqi formasında yeni gəlir mənbələrinin təqdim edilməsi;

- spesifik risklərin kompensasiyası üçün mövcud dövlət zəmanətlərinə əlavələrin edilməsi;

- yerli hakimiyyət orqanlarına infrastrukturun maliyyələşdirilməsi məqsədilə öz gəlirlərini daha çevik istifadə etmək üçün icazənin verilməsi.

Beləliklə, Böyük Britaniya hökuməti strateji xarakterli məsələləri həll edir.

Milli iqtisadiyyat miqyasında Böyük Britaniyanın idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və infrastruktur sahələrinin inkişafının planlaşdırılması əslində innovasiyadır.

Pensiya, sığorta və digər qeri bank maliyyə institutlarının vəsaitlərinin infrastrukturun inkişafına cəlb edilməsi olduqca aktualdır. İnstitusional investorların resurslarına maliyyə resurslarının çatışmazlığı şəraitində, maliyyə böhranı vəziyyətlərində infrastrukturun maliyyələşdirməsin alternativ variantı kimi baxırlar.

İnstitusional investorlar, xüsusilə pensiya fondları, sığorta şirkətləri və qarşılıqlı investisiya fondları maliyyə bazarlarının vacib iştirakçılarıdır.

İnstitusional investorların vəsaitlərinin investisiyalaşdırmasının uzunmüddətli yatırımlarının ənənəvi obyektləri qiymətli kağızlardır (obliqasiya və səhm). Lakin son illərdə bu istiqamətdə azalma tendensiyası müşahidə olunur. Daha dəqiq hazırki dövrdə tədricən institusional investorların infrastrukturun inkişafının maliyyələşdirilməsi prosesinə cəlb edilməsi tempi artmaqdadır²³.

İnstitusional investorlar infrastruktura alternativ aktiv kimi baxırlar ki, ona yatırım tamamilə normaya uyğun gəliri təmin edir.

Sənayenin infrastrukturuna institusional investorların investisiya yatırımı hər şeydən əlavə investorların portfelini balanslaşdırmağa imkan verir. İnstitusional investorlar üçün infrastruktura investisiyanın cəlbediciliyi hər şeydən başqa investorların portfelini balanslaşdırmağa imkan verir. Bu onunla əlaqədardır ki, institusional investorların, xüsusilə də pensiya fondlarının öhdəlikləri uzunmüddətli dövr xarakterinə malikdir, infrastruktura yatırım da həmçinin. İnfrastruktur yatırım digər aktivlərlə müqayisədə aşağı volatilliyə malik olur ki, bu da institusional investorlar üçün bazar riskinin qəbul olunan səviyyəsini təmin edir. İqtisadiyyatın bir çox sahələrində mövcud olan durğunluq fonunda infrastruktur layihələrinə investisiya yatırımı diversifikasiya etməyə imkan verir ki, o da öz növbəsində investisiyalaşdırmanın ümumi riskini azaldır. Lakin bütün institusional investorlar infrastruktura maliyyə yatırımı etmək arzusunda deyildirlər. Məsələn, cədvəl 2.1-də verilənlərə görə Kanada və Avstriyanın pensiya fondları özlərinin aktivlərinin təqribən 10,0-15,0%-ni infrastruktur layihələrinə yönəltmişlər. Eyni zamanda başqa ölkələrin pensiya fondlarının buyönlü yatırımları cüzi çəkiyə malikdir və ya heç müşahidə olunmur.

Milli rifah fondu infrastruktur obyektlərinə daha fəal investisiya yatırılan institusionla təsisatdır. Məlumatla görə bu fondlar öz aktivlərinin 10,0-15,0%-ə qədərini infrastruktur layihələrinə yönəldirlər. Onlardan daha irisi öz aktivlərinin

²³Мохамед, А.С. Международный опыт финансирования инфраструктуры в условиях кризиса / А.С. Мохамед // Международная экономика. - 2014. - №11. - С. 51–62.

10,0%-i həcmində infrastruktur investisiya yönəldən Abu Dabi fondudur, Sinqapur Fondunun investisiyası 10,0%, “Temasek Holdings” fondunun investisiya yatırımı isə 12,0%-ə bərabərdir. ABŞ və Kanadanın fondlarının da bir hissəsi infrastruktur sahələrinə yatırım fəallığına görə fərqlənirlər. Belə ki, bunlara nümunə olaraq qeyd edək ki, “Alyaska ştatının daimi fondu” və Kanada əyalətləri Albert fondu öz aktivlərinin müvafiq olaraq 12,0% və 15,4% həcmində infrastrukturun maliyyələşdirilməsinə yönəlmişlər.

Cədvəl 2.1.

Kanada və Avstraliyanın investisiya fondlarının ümumi infrastruktur investisiyaları, 2014-cü ilin sonuna olan vəziyyət²⁴

Pensiya fondu	Ölkə	Aktivlərin həcmi (mlrd. doll.)	İnfrastruktura yatırılan investisiyanın payı (aktivlərin kəmiyyətindən %)	İnvestisiyalar (mlrd. doll.)
CPPIB	Kanada	189,3	5,5	10,4
OTPP	Kanada	130,5	8,4	10,9
Future Fund	Avstraliya	85,6	8,0	6,8
OMERS	Kanada	62,0	15,0	9,3
Australian Super	Avstraliya	57,3	9,8	5,6
UniSuper	Avstraliya	33,7	4,4	1,5
Sunsuper	Avstraliya	24,0	5,1	1,2
Cəmi:	-	-	-	45,7

Aparılan müxtəlif ölkələr üzrə infrastrukturun maliyyələşdirilməsi məsələlərinin araşdırılması, institusional investorların infrastrukturun inkişafına cəlb edilməsi və maliyyələşdirmə məsələlərində bir sıra mane olan problemlərin olduğu Mohamad Arif Salim tərəfindən “İqtisadi elmlər” jurnalında dərc etdirdiyi

²⁴Annual Survey of Large Pension Funds and Public Pension Reserve Funds [Электронный ресурс] // OECD. - 2014.-URL:http://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/2014_Large_Pension_Funds_Survey.pdf.(дата обращения: 22.08.2015).

“Müasir dövrdə infrastrukturun maliyyələşdirilməsi” məqaləsində qeyd edildiyi müəyyən edilmişdir. Bu problemlər aşağıdakılardan ibarətdir²⁵:

- standartlaşdırılmış maliyyələşdirmə mexanizminin olmaması. Yalnız ən iri institusional investorlar infrastruktur layihələrini birbaşa maliyyələşdirmək imkanına malikdirlər.

- infrastruktur obyektlərinin maliyyələşdirməsində obliqasiyaların buraxılması həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə az olması;

-peşəkarlıq kompetensiyasının azlığı;

- *İnformasiya həcmnin kifayət qədər olmaması.* Əksər potensial investorların infrastruktur imaliyyələşdirmələrinin orientri və tipovoy konstruksiyasının olmaması qənaətinə gətirirlər. Burada söhbət ayrı-ayrı investorlar tərəfindən həyata keçirilən maliyyələşdirmədə investisiyanın strukturundan gedir. Bu sahədə orientirverici metodologiya formasında dəqiq məlumatların əlçatan olması və belə informasiyanın yayılması mövcud problemləri həll etməyə zəmin yaratmış olardı.

- Qeyd edilən problemlərə əlavə olaraq vurğulamaq lazımdır ki, qanunvericilik rəqlamentinin və normativ-hüquqi mühitin (məsələn, infrastrukturun inkişaf proqramı) olmaması bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında infrastrukturun maliyyələşdirilməsinə yönəldilən resurs mənbələrinin diversifikasiyasına zəmin yaratmır.

²⁵Мохамед, А.С. Финансирование инфраструктуры в современных условиях / А.С. Мохамед // Экономические науки. -2013. -№3 (100). -С. 182–186.

2.2. Ölkə iqtisadiyyatında aparılan struktur - sənaye islahatları və onların sosial-iqtisadi nəticələri

Struktur dedikdə müəyyən əlamətlər üzrə qruplaşdırılmış məcmunun konkret elementlərinin müəyyən qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı yerləşdirilməsi şəkildə başa düşülür.

Sənayedə struktur islahatları əsasən dövlətin inkişaf proqramların uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu islahatlar sənayenin alt sahələrinin elmtutumlu və enerjiyə qənaəti nəzərdə tutan prioritet istiqamətlərin, idxalı əvəzləmə və ixracı stimullaşdırma kimi tədbirləri nəzərdə tutur.

Sənayedə struktur dəyişikliklərinin əsas məqsədi müasir resurs qənaətedici və ekoloji təhlükəsiz texnologiyanın tətbiqi əsasında rəqabətqabiliyyətli yüksəktexnoloji məhsulların yaradılmasından ibarətdir.

Ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində, o cümlədən sənayedə aparılan islahatların müəssisələrə təsiri əhəmiyyətli dərəcədədir. İslahatların nəticəsi olaraq ölkə iqtisadiyyatı transformasiya olunur.

Köklü dəyişikliklər mikrosəviyyədə də bir neçə istiqamət üzrə aparılmışdır:

- mülkiyyət formalarındakı dəyişikliklər sənaye müəssisələrin təşkilati-hüquqi və iqtisadi formalarını çoxsaylı etdi;
- sahə idarəetmə prinsiplərindən firmadaxili idarəetməyə keçid ölkə sənayesinin quruluşunda yeniliklərin edilməsini tələb edir;
- təsərrüfatçılığın bazar prinsipləri əsasında aparılmasına keçid müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərini dəyişməklə smüəssisələrin təşkilati quruluşunun dəyişməsinə səbəb oldu.

Sənayenin və onun ayrı-ayrı müəssisələrinin quruluşunun dəyişdirilməsi olduqca mürəkkəb prosesdir. Yeni müasir təsərrüfatçılıq şəraitinə, müstəqil iqtisadi siysətə uyğunlaşma prosesi davam etdirilməkdədir.

Sənayecə İEO-də bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun təsərrüfat fəaliyyəti tədricən korporativ forma və xarakter alır. Tədricən ümumi daxili məhsulun həcmi artır, nətcə etibarilə də ümumi milli məhsulun da artması müşahidə olunur.

Ölkədə milli məhsulun istehsalının korporativ quruluşu bir neçə əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- son hazır məhsul istehsalı üzrə struktur bölmələrlə şaquli inteqrasiyalı korporasiyaların olması;
- diversifikasiya;
- korporasiyaxili proqressiv proqramın olması;
- korporasiyada çoxsaylı yüksək texnologiyaların olması və s.

Sahə quruluşunun əsas xüsusiyyətlərini bu sahənin çoxtexnologiyalı ixtisaslaşdırılması ilə izah etmək olar. Sahə quruluşunun əsas fərqli əlamətləri arasında aşağıda qeyd edilənləri xüsusilə vurğulamaq olar:

- çoxsaylı müəssisələri özündə cəmləşdirən, təmərküzləşdirən sənaye sahələrinin olması;
- sahədə bir və daha çox yüksək texnologiyanın tətbiqi;
- sahədə diversifikasiyanın olmaması;
- bir çox hallarda sahədə şaquli inteqrasiyanın olmaması;
- sahələr arasındakı yüksək səviyyəli mal mübadiləsinin olması.

İqtisadçı Q.Kleynerə görə müəssisənin korporativ idarəedilməsində aşağıdakı iştirakçılar vardır:

- 1) müəssisə rəhbəri – baş direktor;
- 2) müəssisənin rəhbərliyi;
- 3) inzibati idarə heyəti;
- 4) sənaye istehsal heyəti;
- 5) səhmdarlar;
- 6) səhmdarların yığıncağı.

İdarəetmənin iştirakçıları müəyyən səlahiyyətə malik olmaqla bərabər tutduqları vəzifəyə uyğun olaraq məsuliyyət də daşıyırlar. Q. Kleyner öz elmi əsərlərində korporativ tipli idarəetmənin mövcud halını təhlil edərək mövcud və arzu olunan maraqları, səlahiyyət və məsuliyyətləri fərqləndirmişdir (cədvəl 2.2).

Hər bir iqtisadi və inzibati idarəetmə sistemində müəssisələrin davranışı tamamilə fərqli olur. Azərbaycanın təmsalında olduğu kimi, qısa bir vaxtda

fəaliyyətlərinin bazar münasibətləri əsasında quran və dövlət dəstəyindən məhrum olan müəssisələr qısa bir arada çoxsaylı problemlərlə üzləşilər. Bu problemlər arasında daha xarakterik olanları aşağıdakılardır:

Cədvəl 2.2

Funksional-idarəetmə konfigurasiyasında maraqlar, səlahiyyətlər və məsuliyyətlərin nisbəti

№	İdarəetmənin subyekt və obyektləri	Maraqların xarakteri: onların orientasiyası	Səlahiyyət- lərin həcmi	Məsuliyyət ölçüsü
1	Baş direktor	Qısamüddətli; fərdiyyətçilik Uzunmüddətli; müəssisənin maraqlarına yaxın	Qeyri-məhdud Geniş	Aşağı Yüksək
2	İnzibati idarə heyəti	Uzunmüddətli; fərdiyyətçilik Uzunmüddətli; müəssisənin maraqlarına yaxın	Məhdud Geniş	Yüksək Yüksək
3	İşçilər	Ortamüddətli; fərdiyyətçilik Ortamüddətli; “zavod potriotizmi” elementi ilə fərdiyyətçilik	Minimum Məhdud	Aşağı Məhdud
4	Əmək kollektivi	Uzunmüddətli; müəssisənin maraqlarına yaxın Uzunmüddətli; müəssisənin maraqlarına yaxın	Minimum Məhdud	Sıfır Yüksək
5	Səhmdarlar	Səhmdarın səhm payı və məqsədlərindən asılı olur: fiziki və ya hüquqi şəxs kimi şəxsi maraqlar Uzunmüddətli; fiziki və ya hüquqi şəxs kimi şəxsi maraqlar	Minimum Məhdud	Məhdud Səhm payından asılı olaraq yüksək ola bilər
6	Səhmdarların ümumi yığıncağı	Qısa və yua uzunmüddətli; səhmdarların tərkibindən asılıdır. Orta və ya uzunmüddətli; səhmdarların tərkibindən asılıdır.	Məhdud Geniş	Sıfır Məhdud

1. Müəssisələrdə idarəetmə sisteminin səmərəsizliyi;
2. Müəssisə rəhbərlərinin təsisçilər qarşısında qəbul etdikləri qərarların nəticələrinə, əmlakının qorunması və onlardan effektiv istifadəyə, maliyyə - iqtisadi vəziyyətə, təsərrüfat fəaliyyətinə görə məsuliyyətsizliyi;
3. Müəssisənin (SC - nin) nizamnamə kapitalının azlığı;
4. Müəssisələrə münasibətdə məhkəmələrin qərarlarının effektiv icra mexanizminin olmaması;
5. Müəssisənin vahid əmlak kompleksi xarakterinə malik olmaması;
6. Qeyri istehsal təyinatlı təsərrüfatların saxlanılma xərclərinin yüksək olması;
7. Müəssisələrdə buraxılan məhsulların rəqabət qabiliyyətsizliyi;
8. Müəssisənin istehsal –kommersiya fəaliyyətinin nəticələri barədə səhmdarlar, sənaye istehsal heyəti, potensial investorlar, kredit təşkilatları, hökumətin müvafiq struktur bölmələrinin məlumatlılığı.

Qeyd edilən problemlərin həlli müəssisələrdə ilk növbədə müvafiq struktur islahatlarının çevik aparılmasını tələb edir.

Bunun üçün isə dövlət tərəfindən müəssisələrin işinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə bir sıra normativ hüquqi aktlar, ölkə Prezidenti tərəfindən qanunlar təsdiq edilmiş, fərman və sərəncamlar imzalanmışdır.

İmzalanmış qanunlar, verilmiş sərəncam və fərmanlardan irəli gələn vəzifələr müvafiq olaraq islahatların aparılmasında, iqtisadi inkişafda neqativliyin aradan qaldırılması üçün müəssisələrin, hansılar ki, öz növbəsində iqtisadiyyatın strukturyaradıcı elementi hesab edilir, onların (müəssisələrin) effektiv inkişafının təminatına önəmin verilməsini və nəticə etibarilə fəaliyyət mühitinin dəyişdirilməsi və müəssisədaxili dəyişikliklərin stimullaşdırılmasını tələb edir.

Bəs islahatların məqsədi nədən ibarətdir? Müəssisələrdə aparılması nəzərdə tutulan struktur islahatların məqsədi müəssisənin, onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi, səmərəliliyinin yüksəldilməsi, bu istiqamətdə stimullaşdırıcı tədbirlərin işlənib tətbiq edilməsi, əmək

məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsal xərclərinə qənaətə xüsusi diqqətin verilməsi və s.ş. bu kimi məsələləri təmin edən struktur islahatlarının aparılması islahatların əsas məqsədlərini təşkil edir.

Bəs islahatların vəzifələri nədən ibarətdir? Səənyə müəssisələrdə islahatların aparılmasının labüdlüyü nəzərə alınaraq onun aparılmasının prioritet vəzifələrinin də müəyyən edilməsinə ehtiyac vardır. Təcrübə göstərir ki, bu prioritet vəzifələrə əsasən aşağıda qeyd edilənləri aid edirlər:

- sahə müəssisələrində investisiya cəlbəediciliyinin formalaşdırılması;
- səhmdar cəmiyyətlərində səhmdarların, mülkiyyətçilərin hüquqlarının qorunması;
- müəssisənin təsisçiləri və rəhbərlərinin səlahiyyətlərinin və məsuliyyətlərinin dəqiq həddlərinin təyin edilməsi;
- korporativ idarəetmə mexanizminin işlənilməsi və müəssisədə inkişaf etdirilməsi;
- SC-in kapitalında bütün iştirakçıların müvafiq hüquqlarının bərabərliyinin təmin edilməsi;
- məhkəmə qərarlarının icarası mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- informasiya təminatının yaxşılaşdırılması;
- müəssisənin, onun struktur bölmələrinin mükəmməl idarəetmə mexanizmini yaradılması.

Sənaye müəssisələrin strukturunda aparılan dəyişikliklərin məqsədi, vəzifələri, prinsip və istiqamətləri demək olar ki eynilik ətşkil edir. Lakin, kommersiya müəssisələrinin təşkilati - hüquqi formalarına uyğun olaraq islahatların aparılması mexanizmi və dövlətin proseslərə təsir dərəcəsi də müxtəlifdir.

Artıq sənaye müəssisələrinin təşkilati quruluşu “yuxarıların” seçimi ilə müəyyən edilmir, müəssisənin kollektivinin birgə rəyləri nəzərə alınmaqla situasiyadan asılı olaraq dəyişdirilə bilər. Müəssisələrin quruluşunu demək olar ki, onun (müəssisənin) qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələrin məcmusu və onların həlli metodları müəyyən edir.

Müəssisələrin təşkilati quruluşunun dəyişməsi son nəticədə onların istehsal-təsərrüfat-kommersiya fəaliyyətinin nəticələrini də dəyişir. Bu öz növbəsində istehsal satış, idxal və ixrac əməliyyatlarının həcminə və strukturuna bilavasitə təsir edir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hazırlanmış cədvəl 2.3 və 2.4 - ün statistik məlumatlar əsas götürülərək idxal və ixracın quruluşunu araşdırmaqla müəyyən vaxt intervalında (1995-2016) ölkə iqtisadiyyatında aparılan islahatlar nəticələrini araşdırmaq olar. 1995-ci ildə ölkədən 637199,0min. ABŞ dolları məbləğində əmtəə-məhsul ixrac edildiyi halda həmin ildə 667656,0min. ABŞ dolları məbləğində əmtəə-məhsul idxal edilmişdir.

“Piylər və yağlar (heyvan və ya bitki mənşəli)” kimi əmtəələr üzrə ixracın həcmi 276,0min ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, bu göstərici üzrə idxal 54483,0min. ABŞ dolları məbləğində təşkil etmişdir.

“Mineral məhsullar”ın iracına gəldikdə bu göstərici üzrə: 1995-ci ildə 373115,0min. ABŞ dolları məbləğində “Mineral məhsullar” ixrac edildiyi halda 100832,0min. ABŞ dolları məbləğində bu məhsul qrupu üzrə idxal təşkil etmişdir.

“Toxuculuq materialları və məmulatları” ixracın kəmiyyəti 124549,0min. ABŞ dolları, idxalın kəmiyyəti isə 11352,0min. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

2010-cu ildə müvafiq olaraq idxal və ixracın həcmində artım müşahidə olunur. Belə ki, ixracın həcmi 21360210,0min. ABŞ dollarına bərabər olduğu halda idxalın həcmi isə 1172071,0min. ABŞ dolları təşkil etmişdi.

“Piylər və yağlar (heyvan və ya bitki mənşəli)” kimi əmtəələr üzrə ixracın həcmi 2010-cu ildə isə 188255,0min. ABŞ dollara bərabər olduğu halda, idxalın həcmi isə 93706,0min. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

“Mineral məhsullar”ın iracına gəldikdə məlum olur ki, bu göstərici üzrə ixracın həcmi 2010-cu ildə 20119943,0min. ABŞ dollarına bərabər olduğu halda həmin ildə idxalın həcmi 208159,0min. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

İxracın strukturu, ABŞ dolları²⁶

Mal qrupları	1995	2005	2013	2016
Cəmi	637 199,0	4 347 151,0	23 975 416,0	9 143 279,0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	560,0	1 469,0	1 851,0	4 214,9
Bitki mənşəli məhsullar	13 277,0	193 574,0	301 706,0	386 588,0
“Piyələr və yağlar (heyvan və ya bitki mənşəli)”	276,0	68 417,0	227 883,0	17 113,0
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	24 420,0	63 454,0	346 815,0	117 613,0
Mineral məhsullar	373 115,0	3 338 607,0	22 255 821,0	7 986 894,0
Kimya sənaye məhsulları	19 617,0	131 810,0	57 169,0	55 892,0
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	13 638,0	71 869,0	122 615,0	99 655,0
Toxuculuq sənaye material və məmulatları	124 549,2	57 047,5	58 214,7	38 681,9
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	291,0	205,0	225,0	337,0
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	1 508,0	844,0	3 667,0	805,0
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	17 543,0	105 554,0	187 565,0	223 474,0
Maşınlar və digər texniki vasitələr	39 421,0	28 001,0	57 575,0	39 090,0
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	4 370,0	272 280,0	107 397,0	60 793,0
Müxtəlif sənaye malları	202,0	2 949,0	1 419,0	1 894,0

“Toxuculuq sənaye material və məmulatları” ixracın kəmiyyəti 42785,0min. ABŞ dolları, idxalın kəmiyyəti isə 61 035,0min. ABŞ dolları təşkil etmişdi.

²⁶Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/>

İdxalın əmtəə strukturu, min ABŞ dolları²⁷

Mal qrupları	1995	2005	2010	2016
Cəmi	667 656,0	4 211 221,0	6 600 611,0	8 532 447,0
Diri heyvanlar və heyvan mənşəli məhsullar	74 300,0	44 933,0	86 215,09	176 097,0
Bitki mənşəli məhsullar	51 537,0	171 933,0	437 424,0	592 012,0
“Piylər və yağlar (heyvan və ya bitki mənşəli)”	54 483,0	36 142,0	93 706,0	144 137,0
Hazır ərzaq məhsulları, spirtli və spirtsiz içkilər, sirkə, tütün	96 823,0	194 521,0	616 372,0	662 345,0
Mineral məhsullar	100 832,0	641 045,0	208 159,0	320 354,0
Kimya sənaye məhsulları	61 321,0	183 818,0	437 889,0	711 959,0
Plastik kütlələr, rezin, kauçuk (onlardan hazırlanan məmulat)	11 576,0	104 166,0	225 455,0	377 462,0
Toxuculuq sənaye material və məmulatları	11 352,0	64 867,0	61 035,0	314 285,0
Ayaqqabı, baş geyimləri, çətilər, çəliklər, lələklər, süni güllər	1 933,0	16 685,0	7 103,0	73 082,0
Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	7 961,0	78 247,0	201 715,0	191 598,0
Az qiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar	42 024,0	489 334,0	925 168,0	1 312 737,0
Maşınlar, mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, aparatura	82 884,0	1 402 858,0	1 903 199,0	2 013 384,0
Quru nəqliyyat vasitələri, uçan aparatlar, üzən nəqliyyat vasitələri	36 614,0	420 943,0	796 946,0	802 736,0
Müxtəlif sənaye malları	7 129,0	163 645,90	94 249,0	278 411,0

²⁷Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/>

2013-cu ildə xarici ticarətin struktrunda, balansın hər iki tərəfində artım müşahidə olunur.

Daha doğrusu ixracın həcmi 23975416,0min. ABŞ dollarına bərabər olduğu halda idxalın həcmi də artaraq 10712502,0min. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

“Piyələr və yağlar (heyvan və ya bitki mənşəli)” maddəsi üzrə də idxal və ixracda da dəyişiklik müşahidə olunur. İxracın həcmi 2013-cu ildə isə 227883,0min. ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, bu göstərici idxal üzrə 75 563,0min. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

“Mineral məhsullar” maddəsi üzrə ixracda vəziyyət 2013-cü ildə aşağıdakı kimi olmuşdur. Belə ki, 2013-cu ildə 22255821,0min. ABŞ dolları dəyərində “Mineral məhsullar” ixrac edildiyi halda ixracın həcmi isə 358236,0min. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

“Toxuculuq sənaye material və məmulatları” üzrə də ixracın kəmiyyətinə baxdıqda görürük ki, 2013-cü ildə bu məbləğ 58214,0min. ABŞ dolları və idxalın məbləği isə 93827,0min. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

2016-cı ildə idxal və ixracın həcmində artım müşahidə olunur. Belə ki, ixracın həcmi 9143279,0min. ABŞ dollarına bərabər olduğu halda idxalın həcmi isə 8532447,0min. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

“Piyələr və yağlar (heyvan və ya bitki mənşəli)” kimi maddə üzrə ixracın həcmi 2016-cı ildə isə 17113,0min. ABŞ dolları, idxal üzrə isə 144137,0min. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur.

“Mineral məhsullar” maddəsi üzrə ixracına gəldikdə 2013-cu ildə 22255821,0min. ABŞ dolları dəyərində məhsul ixrac edildiyi halda idxalın həcmi 358236,0min. ABŞ dolları dəyəridə olmuşdur.

Sənaye istehsalının artım tempi,
(1998-2015-ci illər üzrə, %-lə)²⁸

İllər	Baza ilinə nisbətə artım tempi, %	İllər	Baza ilinə nisbətə artım tempi, %
1998	0,0	2007	25,0
1999	3,0	2008	6,0
2000	6,9	2009	8,6
2001	0,0	2010	3,5
2002	6,0	2011	-5,2
2003	6,1	2012	0,0
2004	4,0	2013	3,0
2005	40,0	2014	1,2
2006	50,0	2015	1,5

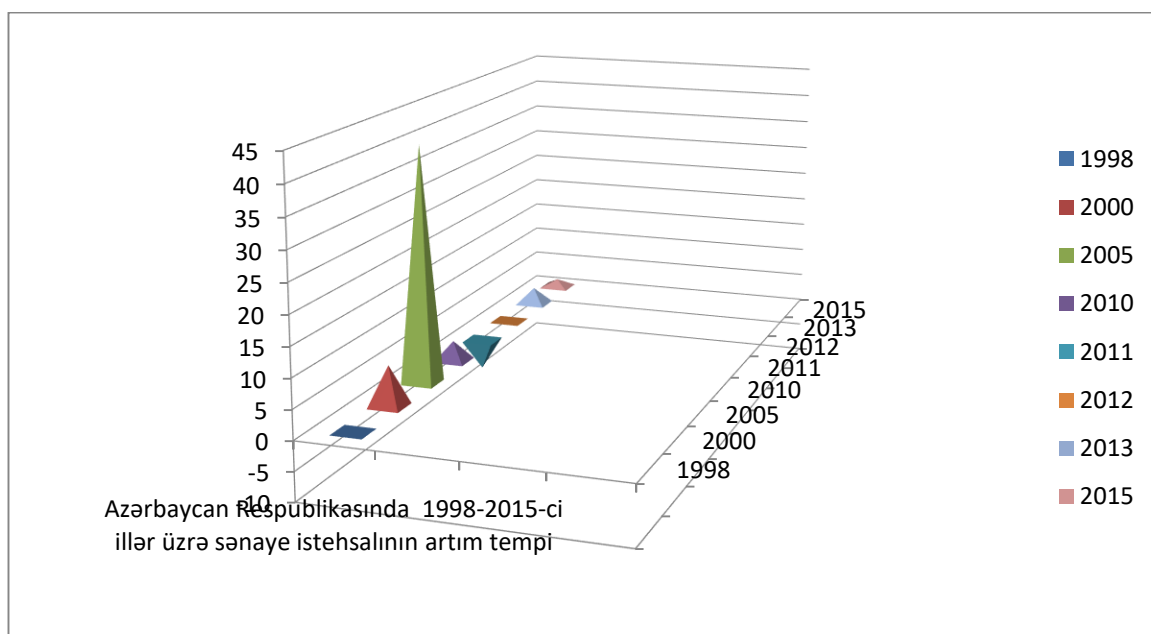
“Toxuculuq sənaye material və məmulatları” ixracın kəmiyyəti 58214,0min. ABŞ dolları, idxalın kəmiyyəti isə 93827,0min. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Sənaye istehsalının artım tempini cədvəl 2.5-də verilən statistik məlumatlar əsasında əsaslı təhlil etmək olar. 1999-ci ildə əvvəlki ilə (1998) nisbətə artım tempi 3,0 %, 2000-ci ildə 1999-cu ilə nisbətə 6,9 %, 2001-ci ildə 0,0 %, 2005-ci ildə 40,0 %, 2006-cı ildə isə müşahidə olunan dövr ərzində daha yüksək artım tempi əldə edilmişdir (50,0 %).

Bu artım tempi 2007-ci ildən başlayaraq tədricən azalmağa meyillidir. Çünki, artım tempi 2007-ci ildə 25,0 %, 2008-ci ildə 6,0 %, 2009-cu ildə 8,6 % təşkil etdiyi halda artıq 2011-ci ildə artım deyil əksinə -5,2 % geriləmə müşahidə olunur. 2012-ci ildə sabitləşmə artım 0,0%-ə bərabər olmuşdur. 2013-cü ildən başlayaraq yenidən yüksək olmayan artım müşahidə olunur. Bu artım 2013-cü ildə 3,0 %, 2014-cü ildə 1,2 % və 2015-ci ildə isə cəmi 1,5 % təşkil etmişdir. Cədvəl 2.5-də

²⁸Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/>

verilənlərin daha əyani təsvirini vermək üçün onu diaqram kimi vermək məqsədəuyğun olardı (şəkil 2.1).

Şəkil 2.1. 1998-2015-ci illər üzrə sənaye istehsalının artım tempi, (%)

Fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsalının quruluşu 2000-ci illə müqayisədə xam neft və təbii qaz 53,4 % təşkil etdiyinə baxmayaraq bu 2008-ci ildə bu göstərici 70,0 % -ə bərabər olmuşdur.

Lakin buna baxmayaraq xam neft və təbii qaz hasilatı sahəsində, nəqliyyat vasitələri və digər texniki vasitələrin istehsalında, emal sənayesinin bu və ya digər sahələrində istehsalın həcmində yüksək nəticəlilik müşahidə olunmasına baxmayaraq toxuculuq və tikiş, dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı, oduncaq emalı, neftayırma məhsulları və s. sahədə nisbətən zəiflik müşahidə olunur.

Mülkiyyət formalarına görə ölkə sənaye istehsalının quruluşuna nəzər salsaq məlum olar ki, xam neft və təbii qaz hasilatı sahəsində xidmətlərin göstərilməsinin yekununa nisbətən 2000-ci ildə 39,2 % dövlət, 60,8 %-i isə qeyri-dövlət sektoruna aid idisə 2008-ci ildə bu göstərici 6,6 % dövlət, 93,4 % qeyri-dövlət sektorunun payına düşür ki, 2000-ci ilə nisbətdə 29,0 % fərqlidir

Sənaye istehsalının həcmi, faktiki qiymətlərlə²⁹

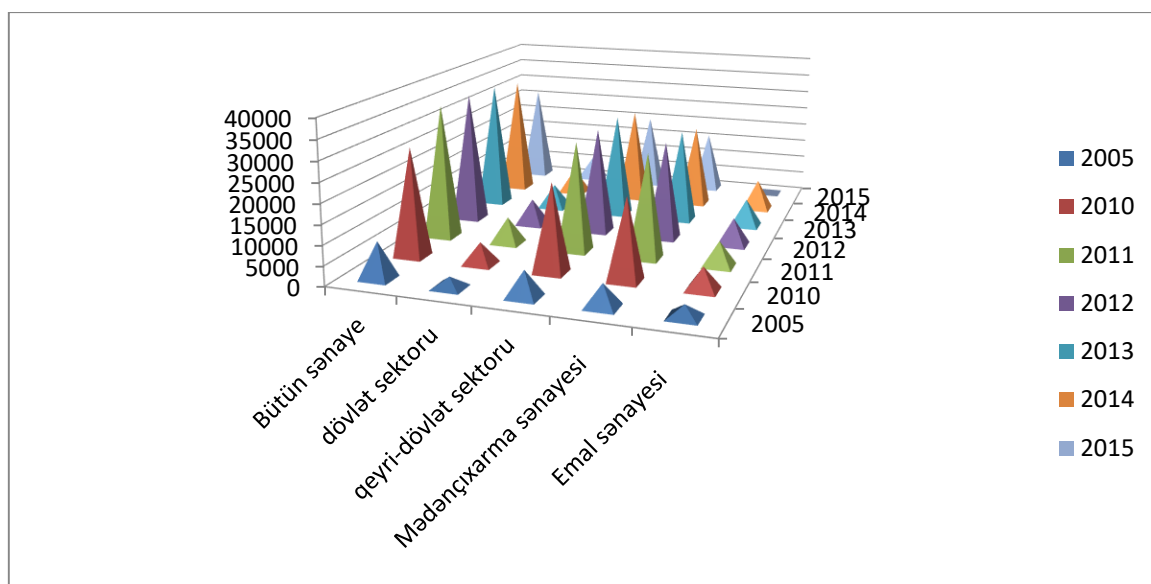
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ölkə sənayesi (məcmu istehsal həcmi), mln. man.	9308, 0	27978 ,0	35026 ,0	34565 ,0	33898 ,0	32110 ,0	26360
- dövlət sektoru üzrə (məcmu istehsal həcmi), mln. man.	2736, 0	5574, 0	6817, 0	6874, 0	6397, 0	6 747.0	6228, 0
- qeyri-dövlət sektoru üzrə (məcmu istehsal həcmi), mln. man.	6572, 0	22403 ,0	28209 ,0	27690 ,0	27500 ,0	25362 ,0	20141 0
Mədənçıxarma sənayesi (məcmu istehsal həcmi), mln. man.	5672, 0	20862 ,0	26894 ,0	25607 ,0	24655 ,0	21980 ,0	16362
Emal sənayesi üzrə (məcmu istehsal həcmi), mln. man.	3073, 0	5735, 0	6392, 0	7031, 0	7243, 0	8071, 0	7880. 0
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahələri üzrə (məcmu istehsal həcmi), mln. man.	480,0	1225, 0	1555, 0	1724, 0	1773, 0	1824, 0	1887. 0
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələri üzrə (məcmu istehsal həcmi), mln. man.	82,0	154,0	184,0	201,0	225,0	233,0	239.0

Cədvəldə verilən statistik məlumatlara əsasən qeyd etmək olar ki, 2005-2015-ci illərdə sənaye məhsulları istehsalı həcmi ümümlilikdə artmışdır.

Yuxarıda verilən cədvəl 2.6 –nın məlumatlarını təhlil etdik və təhlilin daha əyani olaraq nəticələrini izləmək üçün onun diaqramlar vasitəsilə şəkil 2.2-ki kimi təsvir etmək olar.

Təbii ki, bu artıma, ölkədə və bilavasitə istehsal müəssisələrində aparılan iqtisadi və texnoloji islahatlar vasitəsilə nail olunur.

²⁹Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/>

Şəkil 2.2.Sənaye istehsalının həcmi, faktiki qiymətlərlə, mln. man.

Zəngin təbii resurslara və onlardan effektiv istifadə bacarığına və yüksək ixtisaslı və təcrübəli kadrlara malik ölkəmiz demək olar ki, sənayenin hər bir sahəsində yüksək nəticə əldə etməyə qadirdi.

Sənayecə inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə olduğu və keçən əsrin sonlarından müstəqilliyini qazanmış ölkələrdə də son dövrlər yeni istehsal və xidmət qurumlarının yaradılması iqtisadiyyatda yeni müasir texnologiyaların tətbiqinə və yüksək keyfiyyətli məhsul və xidmətlərin istehsalı üçün innovativ mühitin yaradılmasına bilavasitə şərait yaradır. Yeni innovativ müəssisələrə texnologiyalar, sənaye parkları və sənaye məhəllələrini nümunə göstərmək olar ki, onlar Sumqayıtda, Bakıda, Mingəşevirdə, Neftçalada, Masallıda və digər regionalarda yerləşdirilmişdir³⁰.

Bütün bu tədbirlər, yeniliklər ölkədaxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalına nail olmaq, sahə məhsulları istehsalı və satışı həcmi artırmaq və neft amilindən asılılıq səviyyəsinin aşağı salmaqdan ibarətdir.

³⁰<http://azertag.az/xeber>

FƏSİL III. AZƏRBAYCANDA SƏNAYENİN İNFRASTRUKTUR TƏMİNATI PROBLEMLƏRİ VƏ ONUN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

3.1. Sənayenin inkişafına yardımçı olan infrastruktur institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı əsasən son 10-15 ildə müşahidə olunmuşdur. Lakin dünya iqtisadiyyatında, neft xammalının dünya qiymətlərindəki məcburi qiymət təyini nəticəsində son bir neçə ilə ərzində iqtisadi inkişaf tempinin zəifləməsi müşahidə olunur. Lakin 1990-cı illə müqayisədə ÜDM, ÜMM, əmək haqqının ildən ilə artması müşahidə olunur. Lakin təcrübə göstərir ki, bu kimi müsbət artımı qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Nəticə etibarilə iqtisadi inkişafın yeni neftə söykənməyən əsaslarını tapmaq zərurəti yaranır. Bu zaman infrastruktur da müəyyən əhəmiyyətli rola malik olacaqdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi və dövlət sektorunda hər bir iqtisadi qərarın icrası müvafiq nəzəri işləmələri tələb edir. Eyni zamanda hər bir iqtisadi təzahürlərə analoji olan infrastruktur özünə məxsus mürəkkəblilik çoxcəhətliliklə xarakterizə olunur. İnstitusional məsləhətlərin işıqlandırılmasına tələbat institusional nöqteyi nəzərdən bir sıra amillərlə müəyyən olunur, onlar arasında ümumi qəbul olunmuş perspektivlik və institutlar nəzəriyyəsini fərqləndirmək olar.

Siyasi proqramlarda və iqtisadi strategiya mətnlərində tez-tez “ictimai vətəndaş. institutları”, “inkişaf institutları”, “İnstitusional islahatlar”, “becərilmə” və ya “transplantasiya” institutları, “institusional tələ” hətta “institusional layihələndirmə” kimi söz birləşmələrindən, ifadələrdən istifadə olunur.

Eyni zamanda institusional istiqamətin populyarlığına baxmayaraq indiki dövrdə bu nəzəriyyənin potensial tətbiqi sahələrinin sayı kifayət qədərdir, o cümlədən infrastruktur kompleksinə. Bundan əlavə tədqiqatın belə istiqamətinin perspektivliyi infrastruktur sahəsi üzrə müasir mütəxəssislərin elmi əsərlərində

əksini tapmış “infrastrukturun institusional və proqramm (software) komponentləri onu maddi tərkib elementləri qədər vacibdir” kimi fikirləri ilə təsdiq olunur.

İnstitusional infrastruktur iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənməsini həyata keçirən və milli iqtisadiyyatın inkişafının optimal makroiqtisadi vəziyyətə yaxın səviyyədə saxlanılması üzrə sahə və fəaliyyət sferaları kompleksidir. “İnstitusional infrastruktur” dedikdə maliyyə resurslarının axını və əmtəə və xidmətlərin hərəkətini təmin edən institutlar məcmusu başa düşülür. İnstitusional infrastruktura dövlət iqtisadi tənzimləmə aparatı və maliyyə-kredit sahəsi, müəssisə daxil edilir, hansılar ki, xalq təsərrüfatını və ya ölkənin idarə edilməsini təmin edir³¹.

İnstitusional infrastrukturun fərqli xüsusiyyəti, onun müstəqil sahə və ya altsahə kimi çıxış etməməsi ilə izah olunur. O yalnız idarəetmə altsistemi kimi başqa sahələrə xidmət edir.

İctimai təkrar istehsal sistemində yerinə yetirdiyi funksiyaların səviyyəsindən asılı olaraq o institusional infrastrukturun müxtəlif səviyyələrinə bölünür: bütövlükdə cəmiyyət, regional, sahə, istehsal və s. Təhlil zamanı institusional infrastruktur müxtəlif, lakin öz aralarında sıx əlaqəli elementlərin mürəkkəb sistemi kimi qəbul edilir³². İnstitusional infrastrukturun fəaliyyəti təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrində təsərrüfat subyektinin həddlərində baş verir, harada müxtəlif fəaliyyət planları hazırlanır və icra edilir.

“İnstitusional infrastruktur” anlayışı elmi işlərdə tez-tez istifadə olunur, bu zaman tədqiqat əsasın institusional infrastrukturun təşəkkülü və fəaliyyətinin öyrənilməsi yekunlaşır³³. Bu istiqamətdə nəşrlərin və elmi tədqiqatların əksəriyyəti ümuminəzəri və təsviri xarakter daşıyır və institusional infrastrukturun metodiki aspektləri isə öyrənilməmiş qalır. Hətta institusional infrastrukturun iqtisadiyyatın inkişafına təsiri dərindən öyrənilməmiş, tədqiq edilməmişdir.

³¹Дмитрова Т.Ю. Сущность и элементы институциональной инфраструктуры регионального продовольственного рынка // Вестник ОГУ №8/ август 2006.

³²Матвеев К.Ю. Особенности инвестиционного процесса в России // Вестник Самарского государственного экономического университета. 2008. №9 (47).

³³Юденко М.Н. Институциональная инфраструктура предпринимательства в строительстве: понятие и функции // Научно-информационный журнал «Наука и экономика». Иваново: ООО «Научная мысль». № 1(1). 2010

Düzgün tərifin verilməsi üçün “institusional infrastruktur” anlayışını təhlil etmək lazımdır. Tanınmış şotland iqtisadçısı Con Reyə görə “infrastructure” sözə dəqiq tərif vermək mümkün deyil və infrastruktur anlayışı altında müasir iqtisadiyyatı yaratmaq üçün tələb olunan bütün xidmətlər başa düşülür. Alman iqtisadçısı R.Yoximsenə görə infrastrukturu amillərin bərabər roluna görə bərabər gəliri təmin edən təsərrüfat vahidlərinin öhdəsində olan maddi, institusional və fərdi qurğular və şəraitin məcmusu kimi ifadə edir³⁴.

İqtisadiyyatın innovativ inkişafı tipi istiqaməti üzrə mütəxəssis V.İ.Kuşlin infrastruktura ümumi tərif vermişdir: - “institusional infrastruktur iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənməsini həyata keçirir, o ölkə iqtisadiyyatının inkişafı səviyyəsini optimal həddə yaxın səviyyədə saxlanılması üzrə iqtisadi sahələr və fəaliyyət sferaları kompleksidir”³⁵.

Qeyd edilən tərifə söykənərək institusional infrastrukturun vəzifələrini isə aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar⁶

- iqtisadiyyatın subyektlərinin davranış mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- müəssisə və təşkilatların infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- bazarların baş verən enmələrlə əlaqədar olaraq iqtisadi subyektlərin riskdən müdafiəsi;
- xalq təsərrüfatının makroiqtisadi nisbətlərinin və onların iqtisadiyyata təsiri mexanizmlərinin tənzimlənməsi;
- iqtisadi inkişafın tsiklliyinin təmin edilməsi.

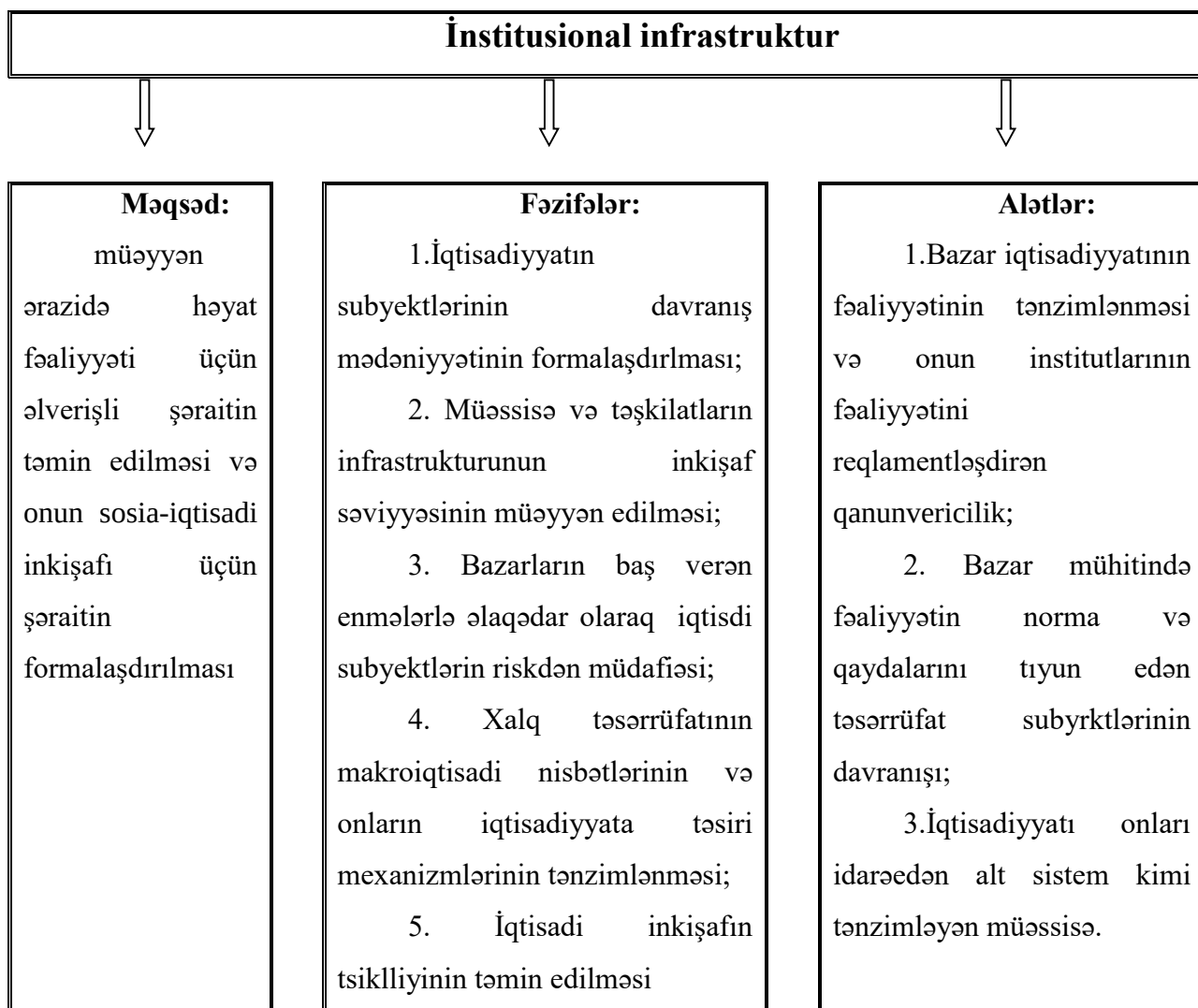
İnstitusional infrastruktur məsələlərinə öz əsərlərində geniş yer verən iqtisadçılar tətəfindən onun məqsədi, vəzifələri və alətləri müəyyən edilmişdir (şəkil 3.1).

İnstitusional infrastruktur müxtəlif səviyyəli müstəqil ierarxiyalı sistem kimikonkret vahid ümumi məqsədi olan (müəyyən ərazidə fəaliyyət üçün əlverişli

³⁴Критика современных буржуазных теорий финансов, денег и кредита / Г.П. Солюс, П.А. Востриков, Л.В. Максимова и др.; Под ред. Г.П. Солюса. М.: Финансы, 1978

³⁵Кушлин В.И. Государственное регулирование рыночной экономики М.: Изд. РАГС, 2005.

şəraiti təmin edtmək və onun sosial-iqtisadi inkişafı üçün şəraitin formalaşdırılması) müəyyən elementləri özündə birləşdirir³⁶.

Şəkil 3.1. İnstitusional infrastruktur

Bu məqsəd bütövlükdə institusional infrastrukturun fəaliyyətinin məqsədi kimi çıxış edir və əhalinin dolğun yaşamını və insan potensialının inkişafı üçün şəraitin yaradılmasını özündə təcəssüm etdirir. İnstitusional infrastruktur anlayışını nəzərdən keçirəndə qeyd etmək vacibdir ki, o müstəqil sahə və ya alt sahə deyildir, idarədən və xidmət edən alt sahədir.

³⁶Одесс В.И. Рыночная инфраструктура // Риск. 1997. № 3-4.

İctimai təkrar istehsal prosesində yerinə yetirilən idarəetmə funksiyasının səviyyəsi üzrə o (cəmiyyət, region, sahə və müəssisə, konkret biznes-prosesin və s.) müxtəlif səviyyələrin institusional infrastrukturudur.

Əlbəttə ki, institusional infrastruktur öz aralarında sıx əlaqəli mürəkkəb sistemlərin məcmusundan ibarətdir. Onun bir hissəsi bilavasitə təkrar istehsal prosesinin idarəedilməsinə, digər hissəsi isə tədavül sferasına xidmət edir, üçüncüsü isə üstqurum münasibətlərini idarə edir (şəkil 3.2).

İnstitusional infrastrukturun bu cür bölgüsü şərt xarakter daşıyır, belə ki, hər bir alt qrupda digərlərinin də elementləri mövcuddur³⁷. Məsələn, yüngül sənaye məhsulları bazarı və onun institusional infrastrukturunu üçün ictimai istehsalın idarəetmə subyekti rəqabət aparıyan, sahə məhsulları istehsal edən dövlətlərin gömrük siyasətidir. İctimai istehsalın nüfuzlu idarəetmə subyekti dünya sahə məhsulları bazarının liderləri və onların qəbul etdikləri strategiyadır.

Şəkil 3.2. İnstitusional infrastruktur sisteminin elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin struktur-məntiqi sxemi

Məhsulların satılması üzrə sənaye müəssisəsi tərəfindən seçilən strategiya tədavül sferasına xidmət edən subyekti olan bank strukturu və kredit təşkilatı üçün

³⁷Кузнецова А.И. Инфраструктура: Вопросы теории, методологии и прикладные аспекты современного инфраструктурного обустройства. Геоэкономический подход М.: Ком Книга, 2006

yeni kredit məhsullarının formalaşmasında müəyyənədicə amil olacaqdır. İctimai şüurun idarəedilməsi subyektə kimi isə kütləvi informasiya vasitələrinin reaksiyası çıxış edir.

Konkret sahənin iqtisadiyyatı nöqtəyi nəzərdən institusional infrastruktur iqtisadiyyatın bu sektoru ilə qarşılıqlı təsirdə olan institusional subyektlərin statusunun dəstələnməsi sistemi kimi xarakterizə olunur. Real iqtisadiyyat sadəcə institutların fəaliyyəti ilə deyil, məhz ölkənin və ya regionun müəyyən xüsusiyyəti, onların strukturlaşdırılmış məcmusu ilə reallaşdırılır. Amerika iqtisadçıları Nobel laureatı D.Nort və L.Devisin təklif etdikləri terminologiyaya uyğun olaraq qeyd edilən məcmu institusional razılıqdır. Bu cür razılıq institusional infrastrukturun sahənin inkişafına, transaksion xərclərin azaldılmasına, bazarda enmələrin minimumlaşdırılmasına və bazar subyektlərinin institusional infrastrukturla əlaqəsinə yönəldilən səmərəli fəaliyyətinin nəticəsidir³⁸.

İnstitusional infrastrukturun formalaşması və fəaliyyət göstərməsi problemi daha kəskin, prioritet və əhəmiyyətli, çünki əlverişli olmayan institusional mühitdə iqtisadiyyatın inkişafı, liberallaşdırma və maliyyə stabilləşdirməsi adətən çox çətindir, nəticə etibarilə bazar mexanizminin effektivliyinin zəifləməsinə aparır və çoxsaylı mənfi nəticələrə gətirib çıxarır.

Rus iqtisadçısı Y.Q.Yasin ölkə iqtisadiyyatının institusional modernləşdirməyə meyilli artım modelini təklif edir³⁹.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz institusional infrastruktur sahənin (sənayenin) fəaliyyət göstərməsi və inkişafının mümkünlüyünü əsas müəyyənədicə amildir. Müasir iqtisadi fəaliyyət şəraitində, iqtisadi uğur resurslardan necə istifadə olunması, bu resurslardan istifadə nə qədər vacibliyindən asılıdır. Məhdud resurslardan səmərəli istifadəyə əhəmiyyətli institusional infrastruktur təsir edir.

Məsələn, yüngül sənaye məhsulları xalq təsərrüfatının bütün sahələrində istifadə olunduğu üçün bu və ya digər sahələrlə sıx əlaqəlidir və bu baxımdan da əhəmiyyətli dərəcədə neqativ iqtisadi proseslərin təsirinə məruz qalır. Ölkə və

³⁸Сидорович А.В. Экономическая теория и национальная экономика // Национальная экономика: Вопросы теории проблемы преподавания. Материалынаучно-практическойконференции. - М.: МАКСПресс, 2001.

³⁹Одесс В.И. Рыночная инфраструктура // Риск. 1997. № 3-4.

dünya iqtisadiyyatında dövrü olaraq baş verən böhranlar iqtisadiyyatın ümumi inkişafına və bilavasitə sahənin də inkişafına neqativ təsir göstərir.

Bu cür uğursuzluqlardan institusional modernləşdirməsiz yayınmaq və xilas olmaq mümkün deyil. Bu cür yanaşma yalnız yüngül sənaye üçün deyil, həmçinin iqtisadiyyatın bütün sahələri üçün aktualdır və iqtisadiyyatda islahatların aparılmasında və ya iqtisadiyyata dəstək verilməsində müəyyənədicidir.

Nəzərə alsaq ki, institutların əsas məqsədi resursların, tələb və təklifin məhdudluğu şəraitdə maksimum effektin əldə olunmasıdır. Bu məqsədlərə nail olmaq isə yalnız formal və qeyri-formal institutların birgə fəaliyyəti ilə mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, rəqabətin güc gəldiyi və dövrü olaraq böhranların təsirinin altında sahə məhsullarına tələbin stimullaşdırılması üçün effektiv alətlərin olması və onlardan düzgün istifadə artıq zərurətə çevrilmişdir.

Avropa ölkələrində daxili məhsullara tələbin formalaşdırılması, ona dəstəyin verilməsi üzrə institutlar fəaliyyət göstərir, güzəştli kreditləşdirmə proqramlarından istifadə olunur, münasib maliyyə əlaqələri mövcuddur, fiziki şəxslər üçün lizinq və s. bu kimi əlverişli şərait yaradır. Nəticə etibarilə bütün bunlar dövlətin və milli istehsalçıların maraqlarına xidmət edir.

Tələbin formalaşdırılması institusional infrastrukturun və bazarın inkişaf amilinin, həm özəl biznes, həmçinin dövlət müəssisələrinin inkişafı üçün əsas vacib hissəsi hesab edilir. Sənaye məhsullarının qiymətlərinin artması tələbin artmasının əsas və global problemidir. Onun ehtimal olunan səbəblər milli valyutanın tərəddüdləri, dövlət xərclərinin və investisiyanın azaldılmasıdır. Müəssisə öz məhsullarının maksimum cəlb ediliyini təmin etmək üçün əmtəənin minimum maya dəyərinə nail olmalıdır.

Ölkədə bu məqsədlərə nail olmaq üçün artıq bir neçə ildir ki, mühüm addımlar atılmaqdadır. Məsələn, Sumqayıt Texnologiyalar Parkının, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının, Balaxanı Sənaye Parkı, Qaradag Sənaye Parkı, Mingəçevir Sənaye Parkı, Pirallahı Sənaye Parkı, Pirallahı Sənaye Parkı, Neftçala Sənaye Məhəlləsi, Masallı Sənaye Məhəlləsi, Hacıqabul Sənaye Məhəlləsi,

Sabirabad Sənaye Məhəlləsinin yaradılması bu sahədə görülən işlərə nümunədir. Bu sənaye parklarında və məhəllələrində yeni innovativ texnologiyalardan istifadə əsasında tələblərə cavab verən və maya dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olan müxtəlif sahə məhsulları istehsal olunur.

Lakin, qeyd edilən sənaye parklarında və sənaye zonalarında elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor inləmələrinin zəif olması və ya heç olmaması bu günün aktual problemidir və həmin müəssisələrin və ümumiyyətlə ölkədə maddi istehsalın, infrastruktur sahələrinin inkişafına şərait yaratmır.

Eyni zamanda həmin müəssisələrdə əsas kapitalın dəyər və natural göstəricilərlə, keyfiyyət göstəriciləriylə həcmnin tələb olunan səviyyədən böyük olması onun amortizasiya xərclərinin və digər şərti sabit xərclərin vahid məhsula düşən kəmiyyətinin yüksək olmasına səbəb olur ki, nəticə etibarilə də istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin rəqiblərlə müqayisədə yüksək olmasına gətirib çıxarır.

Həll edilməli məsələlərdən biri də əmək resurslarına xərclərin yüksək olması, sənaye istehsal heyətinin ixtisas səviyyəsinin aşağı olması problemidir.

Sənaye sahələrinə, bilavasitə institusional infrastruktura investisiyanın cəlbediciliyinin artırılması məsələsi bazarın bütün subyektləri üçün prioritetlərdən biri olmalıdır.

Beləliklə, aparılan araşdırmaların nəticəsi kimi vurğulamaq lazımdır ki, “institusional infrastruktur” anlayışının tərifinə yanaşmalardan asılı olmayaraq onun fəaliyyətinin məqsədləri hər bir sahədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlara onların həyat fəaliyyəti və sosial-iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsidir.

İnstitusional infrastruktur sisteminin elementlərinin üç subyektə əsaslanan (ictimai istehsalı idarədən subyekt, tədavül sferasına xidmət edən subyekt, ictimai şüuru idarədən subyekt) qarşılıqlı əlaqəli struktur-məntiqi sxemi təqdim edilir, onların komplementarlığı nümayiş etdirilir

Sənaye məhsulları bazarında institusional infrastrukturun vəziyyətinə baxış və onun müəyyən dərəcədə dəyərləndirilməsi sahə bazarlarının vəziyyətinin institusional infraqurukturlardan asılılığını təsdiq edir.

Sənaye məhsulları bazasının qeyri-stabilliyi ölkədə sahə strukturunda bir sıra institusional razılıqların olmaması ilə xarakterizə oluna bilər. Sənayenin investisiya cəlb ediliyi kifayət qədər effektiv deyil.

Sənaye məhsullarına tələbin dəstəklənməsi üzrə tədbirlər müvəqqəti effekt verir, sistem xarakterə malik deyil.

3.2. Sənayenin inkişafına yardımçı olan institusional infraqurukturların fəaliyyət problemləri və həlli yolları

Milli, regional, sahə və istehsal institusional infraquruktur insanların, müəssisə və təşkilatların, təsərrüfat subyektlərinin davranışını müəyyən edən qayda və təşkilətmə sistemini özündə təcəssüm etdirir. İnstitut dedikdə biz insanın yaşayışını, həyatını, iqtisadi fəaliyyətini reqlamentə salan, onun icrasına məcbur edən mexanizmlərin əlavə edilməsi qaydasıdır.

Ənənvi institusionalistlər institutları təşkilatlarla eyniləşdirirlər, xüsusilə də bazarlarla (birja, bank və s.). Neoinstitusionalistlər institutlara təsərrüfat və ictimai həyatda tarazlığı təmin edən forma kimi baxaraq, müxtəlif ölkələri və regionları, təsərrüfat sahələrini və istehsalların nisbi institusional təhlilini təklif edirlər.

Bu fikrlə bir çox mütəxəsislər də razılaşırlar. Müasir institusional nəzəriyyədə mərkəzi rolu əsas məhsuldar qüvvə olan insan modeli oynayır, yalnız rəasional gözləmə konsepsiyasına uyğun olaraq bazar siqnallarına passiv reaksiya vermir, həmçinin iqtisadiyyatın modernləşdirilməsində aktiv müəyyənədedici rol oynayır. Əcnəbi iqtisadçıların əsərlərində “köhnə” və “yeni” institusionalizm arasında

körpünün yaradılmasına cəhd edilir. Lakin, bir çox alimlər onlar arasında əhəmiyyətli fərqin olduğunu iddia edirlər.

Müasir postindustrial cəmiyyətin paradoksu ondan ibarətdir ki, iqtisadi elm hələ də neoklassik nəzəriyyələrin əsarəti altında qalmaqdadır, hansılar ki, texnoloji tərəqqili bazar iqtisadiyyatını xüsusiyyətlərini qeyri adekvat təsvir və ya təsəvvür edirlər və yaxşı halda belə tərəqqini istehsal funksiyaları kimi qeyd edir, lakin onu izah etmir, onun həyata keçirilməsinə zəmin yaratmırlar.

Nəticədə ortodoksal işləmələrin əksər hissəsi təcrübəyə daxil edilmir, məhz özünə qapanır, biznes isə fundamental iqtisadi elmlər tərəfindən dəstəksiz inkişaf edir.

Bu yanlışlıq özünü 2008-2009-cu illərdə baş verən böhranlar dövründə göstərdi. Ortodoksiya iqtisadi siyasətə qeyri-şərtsiz təsir edir, lakin o regional real inkişaf problemlərindən azad olma gücünə görə tez-tez neqativ xarakter alır. Nobel mükafatçıları olan C.Akerlof, M.Spens və C.Stiqlisə görə qeyri-mütəşəkkil bazarda hakimlik edən asimmetrik informasiya ona resursların daha mükəmməl üsulla bölücdürülməsinə imkan vermir. C.Akerlof göstərdi ki, asimmetrik informasiya bazarda əks seleksiyaya gətirib çıxara bilər, başqa sözlə aşağı keyfiyyətli məhsul satıcılarının qələbəsinə zəmin yarada bilər. “Natamam informasiya” nəzəriyyəsi iqtisadi elmi dəyişdi.

İnstitusionalizm üzrə müasir ədəbiyyatlarda, elmi mənbələrdə xüsusi diqqət konvensiyaya ayrılır, başqa sözlə müvafiq institutlar vasitəsilə müxtəlif regional cəmiyyət qruplarının maraqlarının uzlaşdırılması formasına⁴⁰.

İqtisadçıların diskusiyaları institutların məhdudlaşdırılmasının zəruri olduğu qənaətinə gəlmələrinə səbəb oldu, yəni davranış qaydalarında, başqa sözlə institutların nüvəsini təkil edən təşkilatları və hakimiyyət orqanlarının müəyyən dərəcədə ayrı-ayrı istiqamətlərdə məhdudlaşdırılması⁴¹.

⁴⁰Кирчик О. Экономика конвенций, экономическая гетеродоксия и социальная онтология // Вопр. экономики. - 2010. -№7.; Бесси К., Фавро О. Институты и экономическая теория конвенций // Вопр. экономики. - 2010. -№7.

⁴¹Иншаков О., Фролов Д. Эволюционная перспектива экономического институционализма // Вопр. экономики. - 2010. -№ 9

Makro- və mikro səviyyədə qaydaların, institutların və konvensiyanın tədqiqi göstərdi ki, postindustrial iqtisadiyyatda forma və onların qarşılıqlı təsirinin prinsiplial dəyişməsi baş verir⁴². Bu zaman regionda, sahədə real iqtisadi münasibətlər: informasiyanın uyğunsuzluğu, mülkiyyət hüquqlarının natamamlığı, qarşılıqlı məhdud rəsonallığı, onların opportunitizmi təsir nəzərə alınır⁴³. Nəticədə regional və ya sahə institusional infrastruktur qanunvericilik və qanununi hüquqi aktları özündə cəmləşdirir. Belə ki, Bakı, Sumqayıt, Gəncə, Qəbələ investisiya yatırımı üçün qanunvericilik şəraitinə görə digər şəhərlərdən üstün hesab edilir. Bu ilk növbədə bu iqtisadi ərazilərdə biznesin inkişafı üçün şəraitin olması, həmçinin resurslar çıxışın kifayət qədər asan olması ilə əlaqədardır. Son bir neçə il ərzində institutların, onların sahələr arası müqayisəsi ilə, onların kəmiyyət qiymətləndirilməsinə, inkişaf strategiyasının hazırlanmasına, ərazi, sahə inkişafının kompleks tədqiqinə həsr edilmiş elmi əsərlər nəşr edilmişdir. Elmi əsərlərdə sahənin, ayrı - ayrı müəssisələrin investisiya cəlbəediciliyinin qiymətləndirilməsi, iri müəssisələrin sahənin (sənayenin) institusional infrastrukturuna ekspansiyalarının təsiri üzrə xüsusi tədqiqatlar aparılmışdır.

İnstitutlar məhdudlaşdırır və iqtisadi sistemlərə çıxışı mümkün olan alternativləri müəyyən edir, həmçinin fərdi qəbul olunmuş qərarlara təsir göstərir. Sahə infrastrukturunun təhlilində institusional yanaşma neoklassik nəzəriyyənin dəf edə bilmədiyi maneəni addamağa imkan verir. Bu nəzəriyyənin modelləri transaksion xərclərin, korrupsiyanın və s. olmamasını və tam və mötəbər informasiyanın və bütün sahə və sahə müəssisələrinin rəsonal davranışının olmasını nəzərdə tutur. Bu nəzəriyyə iqtisadiyyatın sahələrinin, o cümlədən sənayenin müxtəlif investisiyanın, ehtiyat yığımının və s. həcmi ilə fəaliyyət göstərmələri ilə izah edilir, lakin o eyni tədbirlərin, ölçülərin müxtəlif sahələrdə və müəssisələrdə müxtəlif nəticələrə gətirib çıxarmalarını anlamağa imkan vermir. İnvestisiyanın effektivliyi yalnız onun kəmiyyəti ilə müəyyən edilmir, o daha çox

⁴²Бесси К., Фавро О. Экономика конвенций и институционализм: результаты взаимодействия // Вопр. экономики. - 2010. - № 9

⁴³Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация. — СПб., 1996

müxtəlif sosial institutlarla - mülkiyyət hüquqlarının qorunması, biznes, sahibkarlıq ənənələri, sahənin, müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi və s. ilə müəyyən edilir.

Klassik liberal–monetar nəzəriyyə ilə təklif olunan rəqabət modeli real deyildir, belə ki, bazar informasiyasının natamamlığı və bu informasiyalara bazar subyektlərinin reaksiyasının adekvatlığı kimi iki əsas şərtlər yerinə yetirilmir və bir çox hallarda sahənin (sənayenin) institusional infrastrukturundan asılıdır. Nobel mükafatçısı D.Keneman təsdiq etdi ki, qeyri-müəyyənlik şəraitində idarəetmə qərarlarının qəbulu rəşional gözləmə nəzəriyyəsinə uyğun deyil, bir çox hallarda risklərin və itkilərin subyektiv qiymətləndirilməsinin xüsusiyyəti ilə müəyyən olunur. Mürəkkəb innovasiya iqtisadiyyatında bazar mexanizmi və rəşionla gözləmə müddəti sahə müəssisələrinin rəhbərlərinin davranışını müəyyən edə bilmir. Mürəkkəb situasiyada, haçan ki, subyekt bütün prosesə nəzarət etmir, irrəşional qərarların rolu artır. Sahə institutları resursların və investisiyanın bölgüsü mexanizmində yenilikçi müəssisələrin xeyrinə xüsusi rol oynamalıdır, innovasiyanı reallaşdıran sənaye müəssisələri bazarda istehsal vasitələrinə görə ənənvi istehsalı təmin edən istehsalçılarla müqayisədə daha yüksək qiymət ödəyirlər. Yenilikçi müəssisələr resurslara tələbi artırmaqla onlara qiymət artımını stimullaşdırır və onunla da konservatorların rəqabətqəbliyyətiyinin azalmasına zəmin yaradır və onları bazardan sıxıdırır. Müəşir institusional infrastruktur səmərəsiz istehsalların ixtisarını, mənəvi köhnəlmiş əşas kapitalın kütləvi şəkildə istismardan çıxarılması və müəssisənin balansından silinməsi, istehsalın yenilənməsinə yönəldilən investisiyanın artımı əşasında texnologiyanın və məhsul nomenklaturunun yenilənməşini tələb edir. Minumum səviyyəli (2-3) inflyasiya köhnəlmiş istehsalların, konkret müəssisələrin sahənin tərkibindən silinməsinə gətirib çıxarır. İstehsal funksiyalarının əşas hissəşinin infrastrukturə ötürülməsi yalnız institusional inkişafın yüksək səviyyəsində, məhkəmədə mülkiyyətin və kontraktin effektiv müdafiə sistemində, təşərrüfat subyektlərinin qarşılılı etbarlılığı şəraitində mümkündür. Qeyd edək hazırda ölkədə qeyd edilən şərait mükəmməl deyil və bu baxımdan da sənaye müəssisələri birləşməyə və digərlərini

udmağa, şaquli integrasiyaya, sahə məhsulları bazarında bu segment üzrə inhisarçılıq yaratmaq və xarici təchizatçılardan maksimum sərbəstliyin əldə edilməsinə meyi edirlər.

Yerli müəssisələr bir qayda olaraq köməkçi və xidmət edən sexlərin bütün kompleksini özündə yaradırlar. Elektrik enerjisinə qiymətlərin artması və nəqliyyat xərclərinin artması ilə əlaqədar son illər sənaye müəssisələri özlərinin xüsusi enerji təminatı, nəqliyyat parkı və s. sistemini yaradırlar. Bu isə zəif əmək məhsuldarlığının əsas səbəbidir.

Bir sıra elmi işlərdə məhdud təbii resurslardan istifadəni və müxtəlif tibli əmtəə bazarlarında əmlak hüququnun bölgüsünü tənzimləyən institutlar sistemi, həmçinin müxtəlif əmtəə bazarlarında infrastrukturun qanunauyğunluqları və inkişaf tendensiyası tədqiq edilmişdir.

Bu məsələlərə yanaşmada Rusiya iqtisadçıları institutsiopnal infrastrukturun islahatının bəzi əsas konsepsiyasını təklif edirlər. Birinci konsepsiya təcili və radikal siyasi islahatın, iqtisadiyyatın radikal liberallaşdırma və tənzimlənməməsini, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin xarici kapital üçün açıq olmasını tələb edir.

Lakin uzaq xarici ölkə iqtisadçı alimləri aktivlərin yerləşdirilməsi, qiymət, pul, kredit-bank tənzimləməsinin təhlilinə əsaslanan tədqiqatları bir çox ölkələrdə göstərdi ki, xüsusi (özəl) kapital sərbəst şəkildə postindustrial iqtisadiyyatın problemlərini həll edə bilməz.

Vaşinqton konsensusunun liberal prinsipləri institutların sistem böhranına, iqtisadi artımın zəifləməsinə, sosial bərabərsizliyin artmasına, işsizliyə, büdcə kəsirinə və dövlət borcuna gətirib çıxarır. Kapitalizm onun ənənəvi növündə insan kapitalını azaldır.

İkinci konsepsiya dərhal siyasi islahat aparılmadan iqtisadiyyatın radikal liberallaşdırılmasını tələb edir.

Bir çox sənaye müəssisələri üçün innovasiyaya tələb yaradan sənayeləşdirmə prosesinin aparılması zəruridir. Bu halda mürəkkəb metodoloji problemi həll etmək tələb olunur. C.Helbreyt hələ 1990-cı illərdə qeyd edirdi ki, A.Smitin

dövründə azad bazara qayıdış – klinik xarakterli psixoloji pozuntudur⁴⁴. ABŞ-da dövlət xərcləri artır və müxtəlif infrastruktur seqmentlərində 30-50%- üstələyir.

Lakin dövlətin rolunun zəiflədilməsi sahə istehsallarının azalması riskini yaradır və təbii inhisarçılığın neqativ təsirini gücləndirir⁴⁵. Dünyanın aparıcı iqtisadçıları olan C.Tobin, F.Modilyani, R.Solon, L.Kleyn, V.Leontev, C.Stiqlis, K.Errou, L.Abalkin, O.Boqomolov, S.Şatalin və digərləri təbii və torpaq resurslarından istifadəyə görə innovasiya və infrastrukturun inkişafı üçün sosial kredit keyfiyyətində rentanın tətbiqini təklif edidilər⁴⁶. Hələ 2011-ci ildə C.Stiqlis qeyd etdi ki, infrastrukturun və iqtisadiyyatın artımı bütünlükdə dövlət xərclərinin artırılması olmadan mümkün deyil, büdcənin kəsiri isə onların ödənilməsinin bazar mexanizmidir. C.Soros qeyd edir ki, “bazar qiymətləri həmişə düzgün deyil, o mənada ki, bu günkü üstünlüklərə əsaslanan gələcəyə baxışı əks etdirir, amma əslində hadisələrin gələcək gedişinə gözləmə müddəti cavab vermir, məhz gələcək hadisələr bu gözləntilərlə formalaşırlar. Əslində öz təbiətlərinə görə iştirakçıların qavramasında yalnızlıq vardır, yalnız qavramalar və həqiqi hadisələrin gedişatı arasında ikitərəfli əlaqə vardır”. “Tələb və təklif əyrisinin konfigurasiyası asılı olmayan verilənlər kimi qəbul edilə bilməz, belə ki, bu hər iki kateqoriya özünə iştirakçıların gözləntilərini, bu gözləntilərlə şərlənmiş hadisələri özündə birləşdirir”⁴⁷.

Sənayenin infrastrukturunun idarə edilməsi yalnız bazar qiymət mexanizminə əsaslanı bilməz. Burada dövlətin, bələdiyyə qurumlarının və vətəndaş cəmiyyətinin qeyri-kommersiya təşkilatının tənzimləyici rolu vacibdir.

Özəl biznes bütün sferalarda daha səmərəli olması barədə, o cümlədən sənaye infrastrukturunda radikal-liberal konsepsiya dünya təcübəsində özünü doğrultmayıbdır.

⁴⁴Реформы глазами американских и российских ученых. - М., 1996, с.29–35, 35–86

⁴⁵Городецкий А., Павленко Ю. Реформирование естественных монополий // Вопр. экономики. - 2000. - № 1

⁴⁶Реформы глазами американских и российских уч.ных. - М., 1996, с.29–35, 35–86.

⁴⁷Сорос Дж. Алхимия финансов. - М., 2009. - с.22, 36.

Dövlət ictimai xidmətin inhisar istehsalçısı olmamalı, lakin o onların həcmi və keyfiyyətini stimullaşdırmalı və tənzimləməlidir, çünki bu xidmətlər müasir şəraitdə innovativ iqtisadiyyatın inkişafını müəyyən edir, amma digər sahələrlə, xüsusilə də hasilat sənayesi ilə müqayisədə çox mənfəət gətirmir, hərçənd küllü miqdarda investisiya tələb edir. Büdcə resurslarının məhdud olduğu bir şəraitdə bu problem yalnız özəl təşəbbüs və dövlət-ictimai tənzimləməni birləşdirən dövlət-özəl tərəfdaşlığı əsasında həll edilə bilər.

Sənaye institusional infrastrukturun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinin kəmiyyət meyarlarının hazırlanması, təyin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

NƏTİCƏ

İqtisadi artım və sahə bazarlarının dayanıqlı inkişafı əsasında institusional təminatlılıq dayanır. Rəqəbat qabliyyətliyin təminatında əsas rol məhz belə institutlara verilir. Öz növbəsində rəqəbat qabliyyətlik infrastrukturun, bazar, maliyyə və digər amillərin qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Bu amillərin məcmusu elmdə institusional infrastruktur kimi müəyyən edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq institusional infrastrukturun formalaşmasının nəzəri və metodoloji əsaslarının hazırlanmasına zərurət yaranır. Əlbəttə ki, magistr dissertasiya işində bu işin öhdəsindən gəlmək çətin olardı, amma tərəfimizdən müəyyən cəhdlər edilmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının stabiləşmə və inkişaf mərhələsində sənaye istehsalının inkişafı müəyyən dinamikaya malik olmaqla müəyyən səviyyəni əldə etdi. Məhz qeyri-təkmilliyi, təsərrüfat subyektləri və bazar infrastrukturlarının təşkilati-iqtisadi qarşılıqlı təsirlərinin qeyri-mütəşəkkilliyi tədqiqat işini aktual edir.

Mövzunun aktuallığı nəzərə alınaraq dissertasiya işinin plananuyğun olaraq müxtəlif mənbələrdən ayrı-ayrı alimlərin əsərləri öyrənilərək, araşdırılaraq müvafiq nəticələrə gəlinmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində xüsusilə sənayedə infrastrukturun rolu artır və onun təkmilləşdirilməsi sahəsində böyük işlər aparılır. İnfrastruktur milli iqtisadiyyatın müstəqil sahəsi iki mühüm inkişaf mərhələlərini keçmişdir:

- kənd təsərrüfatı və sənətkarlığın bölünməsi çəhərlərin böyüməsinəv əməyin ixtisaslaşmasına gətirib çıxardı;
- sənətkarlıq və ticarətin bölünməsi milli iqtisadiyyatın spesifik sahələrinin – ticarətin formalaşmasına gətirib çıxardı ki, nəticədə infrastrukturun rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdı.

Milli iqtisadiyyatda infrastrukturun ayrı-ayrı növləri fərqləndirilir ki, onlar arasında əsas istehsal infrastrukturunu milli iqtisadiyyatın təsərrüfat vahidlərinin məcmusudur və onun fəaliyyətinin əsas məqsədləri istehsal prosesinin normal fəaliyyətinin təmin edilməsidir. İstehsal infrastrukturunu bir neçə xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

- istehsal sferasının gəlirləri milli gəlir hesabına daxil edilir;
- istehsal infrastrukturu məhsulu ona yeni keyfiyyət dəyişiklikləri etməklə onu mahiyyətcə yeni məhsula çevirir;
- müasir dövrdə istehsal infrastrukturu iqtisadiyyatın digər sahələri ilə bərabər əhəmiyyətə malikdir.

İnfrastrukturun inkişafının əsasında məşinli istehsal üsulu dayanır, hansı ki, məhsul istehsalı üzrə fəaliyyətin ayrı-ayrı xüsusişdirilmiş əmək növlərinə bölünməsinə gətirib çıxarır, daha dəqiq əməyin ictimai bölgüsü baş verir, bununla əlaqədar olaraq da ayrı-ayrı əmək növlərinə tələbatın artması səbəbindən infrastrukturun inkişafı baş verir.

Sənayenin infrastrukturu konkret olaraq özündə nəqliyyat və rabitə qaz və su, enerji təminatı, kredit və maliyyə təşkilatlarını cəmləşdirir.

Nəqliyyat infrastrukturu ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin, o cümlədən sənaye istehsal müəssisələrinin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilən bütün nəqliyyat növlərinin və nəqliyyat strukturunun məcmusudur.

Ölkə iqtisadiyyatında, onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafında nəqliyyat infrastrukturunun vacib rolunu öz əsərlərində A.Smit, M.Lomonosov, N.Baranskiq, N.Mironenko, Q.Lappo və digər məşhur iqtisadçılar və coğrafiyaçılar qeyd etmişlər.

İnformasiya infrastrukturu təşkilati struktur, altsistem sistemi olmaqla sənaye istehsal müəssisələrinin ölkənin informasiya sferasının fəaliyyətini və inkişafını, həmçinin informasiya vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edir. İnformasiya infrastrukturu özündə informasiya mərkəzləri, altsistem, məlumat və bilik bankı, rabitə sistemi, idarəetmə mərkəzləri, informasiyanın yığılması, saxlanılması, emalı, ötürülməsi və arxivləşdirilməsini təmin edən aparat-proqram sistemini birləşdirir.

Mühəndis infrastrukturu maddi istehsalın alt sahəsidir. Mühəndis infrastrukturu istehsal, sosial-məişət, ekoloji və institusional infrastrukturu özündə birləşdirir. Mühəndis infrastrukturu digər infraqurukturlardan fərqli olaraq nəqliyyat

sistemi ilə yanaşı mühəndis məhsulunun istehsalı üzrə kompleks istehsallara malikdir ki, onlara aid edilir: təbii çirkab sualrın təmizlənməsi, elektrik və istilik enerjisinin istehsalı üzrə mənbələr, tullantıların emalı və utilizasiyası üzrə müəssisələr, həmçinin nəql edilən məhsulların potensialının çevrilməsi üzrə qurğular.

Məqsədi müəyyən ərazidə fəaliyyət üçün əlverişli şəraiti təmin etmək və onun sosial-iqtisadi inkişafı üçün şəraitin formalaşdırılması olan müəyyən elementləri özündə birləşdirən müxtəlif səviyyəli müstəqil ierarxiyalı sistem institusional infrastruktur adlanır.

İnstitusional infrastruktur iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənməsini həyata keçirən və milli iqtisadiyyatın inkişafının optimal makroiqtisadi vəziyyətə yaxın səviyyədə saxlanılması üzrə sahə və fəaliyyət sferaları kompleksidir. “İnstitusional infrastruktur” dedikdə maliyyə resurslarının axını və əmtəə və xidmətlərin hərəkətini təmin edən institutlar məcmusu başa düşülür. İnstitusional infraqurktura dövlət iqtisadi tənzimləmə aparatı və maliyyə-kredit sahəsi, müəssisə daxil edilir, hansılar ki, xalq təsərrüfatını və ya ölkənin idarə edilməsini təmin edir.

V.İ.Kuşlin: - “institusional infrastruktur iqtisadiyyatın makroiqtisadi tənzimlənməsini həyata keçirir, o ölkə iqtisadiyyatının inkişafı səviyyəsini optimal həddə yaxın səviyyədə saxlanılması üzrə iqtisadi sahələr və fəaliyyət sferaları kompleksidir”.

Qeyd edilən tərifə söykənərək institusional infrastrukturun vəzifələrini isə aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- iqtisadiyyatın subyektlərinin davranış mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- müəssisə və təşkilatların infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- bazarların baş verən enmələrlə əlaqədar olaraq iqtisadi subyektlərin riskdən müdafiəsi;
- xalq təsərrüfatının makroiqtisadi nisbətlərinin və onların iqtisadiyyata təsiri mexanizmlərinin tənzimlənməsi;

- iqtisadi inkişafın tsiklliyinin təmin edilməsi.

İnstitusional infrastruktur müxtəlif səviyyəli müstəqil ierarxialı sistem kimi konkret vahid ümumi məqsədi olan müəyyən elementləri özündə birləşdirir.

İnstitusional infrastrukturun formalaşması və fəaliyyət göstərməsi problemi daha kəskin, prioritet və əhəmiyyətli, çünki əlverişli olmayan institusional mühitdə iqtisadiyyatın inkişafı, liberallaşdırma və maliyyə stabilləşdirməsi adətən çox çətin, nəticə etibarilə bazar mexanizminin effektivliyinin zəifləməsinə aparır və çoxsaylı mənfi nəticələrə gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz institusional infrastruktur sahənin (sənayenin) fəaliyyət göstərməsi və inkişafının mümkünlüyünün əsas müəyyənedici amilidir. Müasir iqtisadi fəaliyyət şəraitində, iqtisadi uğur resurslardan necə istifadə olunması, bu resurslardan istifadə nə qədər vacibliyindən asılıdır. Məhdud resurslardan səmərəli istifadəyə institusional infrastruktur əhəmiyyətli təsir edir.

Nəzərə alsaq ki, institutların əsas məqsədi resursların, tələb və təklifin məhdudluğu şəraitdə maksimum effektivliyi əldə olunmasıdır. Bu məqsədlərə nail olmaq isə yalnız formal və qeyri-formal institutların birgə fəaliyyəti ilə mümkündür.

Ölkədə yeni yaradılmış sənaye parklarında və zonalarında elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləmələrinin zəif olması və ya heç olmaması bu günün aktual problemidir və həmin müəssisələrin və ümumiyyətlə ölkədə maddi istehsalın, infrastruktur sahələrinin inkişafına şərait yaratmır.

Eyni zamanda həmin müəssisələrdə əsas kapitalın dəyər və natural göstəricilərlə, keyfiyyət göstəriciləriylə həcmə tələb olunan səviyyədən böyük olması onun amortizasiya xərclərinin və digər şərti sabit xərclərin vahid məhsula düşən kəmiyyətinin yüksək olmasına səbəb olur ki, nəticə etibarilə də istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin rəqiblərlə müqayisədə yüksək olmasına gətirib çıxarır.

Həll edilməli məsələlərdən biri də əmək resurslarına xərclərin yüksək olması, sənaye istehsal heyətinin ixtisas səviyyəsinin aşağı olması problemidir.

Sənaye sahələrinə, bilavasitə institusional infrastruktura investisiyanın cəlbediciliyinin artırılması məsələsi bazarın bütün subyektləri üçün prioritetlərdən biri olmalıdır.

Beləliklə, aparılan araşdırmaların nəticəsi kimi vurğulamaq lazımdır ki, “institusional infrastruktur” anlayışının tərifinə yanaşmalardan asılı olmayaraq onun fəaliyyətinin məqsədləri hər bir sahədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlara onların həyat fəaliyyəti və sosial-iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsidir.

İnstitusional infrastruktur sisteminin elementlərinin üç subyektə əsaslanan (ictimai istehsalı idarədən subyekt, tədavül sferasına xidmət edən subyekt, ictimai şüuru idarədən subyekt) qarşılıqlı əlaqəli struktur-məntiqi sxemi təqdim edilir, onların komplementarlığı nümayiş etdirilir

Sənaye məhsulları bazarında institusional infrastrukturun vəziyyətinə baxış və onun müəyyən dərəcədə dəyərləndirilməsi sahə bazarlarının vəziyyətinin institusional infraqurukturlardan asılılığını təsdiq edir.

Sənaye məhsulları bazarının qeyri-stabilliyi ölkədə sahə strukturunda bir sıra institusional razılıqların olmaması ilə xarakterizə oluna bilər. Sənayenin investisiya cəlb ediciliyi kifayət qədər effektiv deyil.

Sənaye məhsullarına tələbin dəstəklənməsi üzrə tədbirlər müvəqqəti effekt verir, sistem xarakterə malik deyil.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. Azərbaycan sənayesi. http://www.azerbaijan.az/_Economy/_Industry/_industry_a.html
2. “Azersun Holding” haqqında. <https://hr.azersun.com/pages/contentPage.aspx?ID=2&Lang=2>
3. “Akkord” Sənaye tikinti İnvestisiya Korporasiyası. <http://akkord.az/658516516518649845-2/>
4. «Azneftkimyamaş» ASC-nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı (22 mart 2001-ci il № 649) http://www.e-qanun.az/alpdata/framework /data/4/f_4476.htm
5. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, <https://www.stat.gov.az/>
6. E.M.Hacızadə. Sənaye siyasəti: nəzəri çərçivələr və empirik nailiyyətlər, <http://www.elshanhajizadeh.com/az>
7. E.M. Hacızadə Sosiallaşan iqtisadiyyat, Bakı: Elm, 2006
8. Gilan haqqında. <https://www.gilanholding.com/company/about>
9. Yüzyaşlı fabrik niyə dağıldı? <http://hafta.az/index2.php?m=yazi&id=197627>
10. S.Bağırov. Sənaye siyasəti və qeyri-neft sektorunun inkişafı. http://edf.az/ts_general/download/Senaye_siyaseti
11. A.A. Сегединов. Инженерная инфраструктура, <http://center-yf.ru/data/stat/Inzhenernaya-infrastruktura.php>
12. Вопр. экономики. - 2010. -№7.; Бесси К., Фавро О. Институты и экономическая теория конвенций // Вопр. экономики. - 2010. -№7.
13. Городецкий А., Павленко Ю. Реформирование естественных монополий // Вопр. экономики. - 2000. -№ 1
14. Дмитрива Т.Ю. Сущность и элементы институциональной инфраструктуры регионального продовольственного рынка // Вестник ОГУ №8/ август 2006.

15. Екатерина Фомкина Что такое инфраструктура и какие существуют объекты инфраструктуры?, <https://www.syl.ru>
16. Иншаков О.В., Русскова Е.Г. Инфраструктура рыночного хозяйства: системность исследования // Вестн. Санкт-Петербургского ун-та. Сер. 5, Экономика.- 2009.- № 2
17. Иншаков О., Фролов Д. Эволюционная перспектива экономического институционализма // Вопр. экономики. - 2010. -№ 9
18. И.И. Мазур., В.Д. Шапиро и др. Реструктуризация предприятий и компаний, М.: Высшая школа, 2000.
19. К.Бесси, О.Фавро Экономика конвенций и институционализм: результаты взаимодействия // Вопр. экономики. - 2010. -№ 9
20. Коттс Д. Управление инфраструктурой организации, М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004.
21. Мохамад, А.С. Международный опыт финансирования инфраструктуры в условиях кризиса / А.С. Мохамад // Международная экономика. - 2014. - №11. -С. 51–62.
22. Критика современных буржуазных теорий финансов, денег и кредита / Г.П. Солюс, П.А. Востриков, Л.В. Максимова и др.; Под ред. Г.П. Солюса. М.: Финансы, 1978
23. Кузнецова А.И. Инфраструктура: Вопросы теории, методологии и прикладные аспекты современного инфраструктурного обустройства. Геоэкономический подход М.: Ком Книга, 2006
24. Кушлин В.И. Государственное регулирование рыночной экономики М.: Изд. РАГС, 2005.
25. Матвеев К.Ю. Особенности инвестиционного процесса в России // Вестник Самарского государственного экономического университета. 2008. №9 (47).
26. Носова С. С. Основы экономики: учебник / С. С. Носова. 3-е изд., стер. М. : КНОРУС, 2007.
27. Сорос Дж. Алхимия финансов. - М., 2009. -с.22, 36.

28. Юденко М.Н. Институциональная инфраструктура предпринимательства в строительстве: понятие и функции // Научно-информационный журнал «Наука и экономика». Иваново: ООО «Научная мысль». № 1(1). 2010
29. Уильямсон О. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, «отношенческая» контрактация. — СПб., 1996
30. В.И. Одесс Рыночная инфраструктура // Риск. 1997. № 3-4.
31. Реформы глазами американских и российских ученых. - М., 1996, с.29–35, 35–86
32. Хей Ф., Моррис Д. Теория организации промышленности, В двух томах СПб: «Экономическая школа», 1999. Экономика предприятия. (*под редакцией проф. О.И.Волкова*), М.: ИНФРА-М, 2001.
33. Annual Survey of Large Pension Funds and Public Pension Reserve Funds [Электронный ресурс] // OECD. - 2014.-URL:http://www.oecd.org/daf/fin/private-pensions/2014_Large_Pension_Funds_Survey.pdf.
34. The credit crunch in infrastructure finance: assessing the economic advantage of recent policy actions [Электронный ресурс] // The University of Edinburgh - School of Social and Political Science. - URL: http://www.sps.ed.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0010/95797/Economic_future_of_PP_P_-_MH_and_VV.pdf
35. Review of the European PPP Market in 2014 [Электронный ресурс] // European PPP Expertise Centre - February 2015. - URL: http://www.eib.org/eppec/resources/publications/eppec_market_update_2014_en
36. Review of the European PPP Market: First half of 2015 [Электронный ресурс] // European PPP Expertise Centre - September 2015. - URL:
37. Global perspectives of project financing [Электронный ресурс] // European Investment Bank. - Brussels. - 2012. - URL: <http://www.eib.org/eppec/resources/presentations/psf-06062012-presentationnotes-cdp.pdf>
38. OECD Statistics [Электронный ресурс] // OECD. - URL: <http://stats.oecd.org/>

39. Private Finance Initiative projects: 2014 summary data [Электронный ресурс] // HM Treasury - December 2014. - URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/387228/pfi_projects_2014_summary_data_final_15122014.pdf
40. National infrastructure plan 2014 [Электронный ресурс] // HM Treasury - December 2014. - URL: [https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/381884/2902895_National Infrastructure Plan2014_acc.pdf](https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/381884/2902895_National_Infrastructure_Plan2014_acc.pdf)
41. <http://president.az/articles/6544>)
42. <http://azertag.az/xeber>

РЕЗЮМЕ

В диссертационной работе рассматриваются вопросы касающиеся теоретико-методологические основ формирование и функционирование промышленной инфраструктур. Под этим вопросом рассматривается такие вопросы как, концептуальные основы улучшение инфраструктурного обеспечения в рамках промышленной политики страны. Здесь же рассматривается промышленная политика государство, ее в нынешних ее положениях.

Во втором разделе исследовательской работы рассматривается такие проблемы как инвестиционные проекты в сфере инфраструктур и структурно-промышленная перестройка в экономике страны и их социально-экономические результаты.

В третьей главе диссертационной работы вопросы совершенствования деятельности институциональных инфраструктур, которые являются определяющим в инфраструктурном обеспечении. Здесь же рассматривается проблемы и пути функционирование институциональных инфраструктур.

На основе проведенных исследовательских работ сделаны некоторые выводы и дается соответствующие предложения носящее рекомендательного характера.

SUMMARY

The thesis deals with the theoretical and methodological foundations of the formation and operation of industrial infrastructures. Under this issue, issues such as the conceptual framework for improving infrastructure in the country's industrial policy are addressed. Here, the state considers industrial policy, its state in its current provisions.

In the second section of the research work, problems such as investment projects in the sphere of infrastructures and structural and industrial restructuring in the country's economy and their socio-economic results are considered. In the third chapter of the dissertation work, the issues of improving the activities of institutional infrastructures, which are the determining factor in infrastructure support. Problems and ways of functioning of institutional infrastructures are also discussed here.

Based on the research carried out, some conclusions have been drawn and proposals have been made that have a recommendatory nature.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Daxili və xarici bazarlarda rəqabətin güclənməsi və sərtləşməsi müəssisələrdə istehsal olunan məhsullarının keyfiyyətini, istehlak xüsusiyyətlərini, parametrlərini istehlakçıların tələblərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Belə bir şəraitdə müəssisə daxili amillərin, istehsal amillərinin yaxşılaşdırılması, istehsal prosesinin normal gedişatının təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsal prosesinin normal gedişatının təmin edilməsi, istehsal olunan məhsulların istehlak parametrlərinin müvafiq tələblər uyğunlaşdırılması sənayenin, istehsalın infrastrukturun təşkilinin mükəmməllik səviyyəsindən bilavasitə asılıdır.

Sənaye siyasətinə uyğun olaraq hər bir sahənin inkişafı onun infrastrukturunu təşkil edən müvafiq elementlərin düzgün müəyyən edilməsi və uyğun istifadəsi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, infrastruktur sahənin və onu təşkil edən müəssisələrin fəaliyyətinin təşkili və normal fəaliyyətində həlledici rol oynayır.

İnfrastruktur sistemin, sənayenin, müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsinə xidmət edən qarşılıqlı əlaqəli struktur və obyektlər kompleksidir.

İnfrastruktur qarşılıqlı əlaqəli xidmət edən struktur və obyektlər kompleksi olmaqla sistemin, sənaye və onun ayrı-ayrı müəssisələrinin fəaliyyətinin əsasını təşkil və ya təmin edir. Başqa sözlə infrastruktur müəyyən sənaye sahəsinə daxil olan müəssisələrin fəaliyyətinin, istehsal fəaliyyəti və əmtəələrin tədavülü, həmçinin insanların həyat fəaliyyəti üçün normal şərait yaradılması üzrə fəaliyyət istiqaməti olan qarşılıqlı əlaqəli struktur və obyektlərin məcmusudur. O təkrar istehsal prosesini və şəraitini təmin edən istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin fəaliyyət kompleksidir.

İnfrastrukturun sahələrinin sənaye istehsalının təşkilindəki rolunu dolğun formada yerinə yetirə bilməməsi bu sahəyə diqqətin artırılmasını, institusional infrastrukturların təkmilləşdirilməsini, tərəqqiyə nail olmaq üçün investisiya yatırımının stimullaşdırılmasını tələb edir. Hər bir sahədə olduğu kimi bu sahədə elmi araşdırmaların aparılmasına, infrastruktur təminatı problemlərini müəyyən

etməklə onların elmi əsaslandırılmış həlli yollarını təklif edilməsinə ehtiyac vardır. Bu baxımdan dissertasiya işinin mövzusu aktual hesab edilir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti. Sənayenin infrastruktur təminatı yalnız sahə müəssisələrinin özlərindən deyil, əsasən bu sahədə dövlətin iqtisadi siyasətindən, bu sahəyə maddi –texniki dəstəyin verilməsi səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. İnfrastruktur sahələrinin özlərinin mövcud vəziyyətinin qənaətbəxş olmaması təbii ki, təminatın da keyfiyyətinə bilavasitə neqativ təsir edir. İnfrastruktur təminatının xərc maddələri üzrə qənaətin təmin edilməsi, keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, bu işlərə elmi əsaslandırılmış yanaşma tələb edir. Bu kimi məsələlərə əsas götürülərək, infrastrukturun əhəmiyyəti, təşkili formaları, innovasiyanın tətbiqi kimi məsələlər iqtisadçı mütəxəssislərin daima diqqət mərkəzindədir.

İnfrastruktur məsələləri ilə yaxından məşğul olan, özlərinin elmi əsərlərində yer verən, müvafiq araşdırmalar aparan çoxsaylı mütəxəssislər arasındakı bir neçəsinin adlarını vurğulamaq istədik, bunlar T.Ə.Hüseynov, Ə.H.Nağıyev, Z.Abdullayev, İ.Məmmədov, S.Bağirov, E.M.Nacızadə, T.Ю. Дмитрива, К.Ю.Матвеев, М.Н.Юденко, А.С.Мохамед, А.А.Сегединов, О.В.Иншаков, Е.Г.Русскова, С.С.Носова, Е.Фомкина, И.И.Мазур, В.Д.Шапиро, Д.Коттс, Ф.Хей, Д.Моррис və digərləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsəd sənaye infrastrukturunun formalaşması və fəaliyyətinin nəzəri-metadoloji əsaslarını araşdırmaq, dövlətin sənaye siyasəti çərçivəsində infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılmasının konseptual əsaslarının tədqiq edilməsindən ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədindən irəli gələn vəzifələr isə sənayenin inkişafına yardımçı olan infrastruktur institutlarının məqsədyönlü və təyinatına uyğun fəaliyyətində islahatların aparılması, dərin təkmilləşdirilməsi, onların fəaliyyətində yaranan həlledilməsi məsələlərin müəyyən edilməsi, elmi və praktiki yanaşma əsasında əsaslandırılmış həlli yollarının təklif edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı kimi ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sənaye müəssisələri, onların inkişaf və yenidən qurulması prosesləri, aparılan struktur - sənaye islahatları və onların sosial-iqtisadi nəticələri götürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, ölkə Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin və İqtisadiyyat Nazirliyinin qərarları, iqtisadçı alimlərin elmi əsərləri və tədqiqatları təşkil edir. Tədqiqat zamanı elmi abstraksiya, statistik təhlil, müqayisə, qruplaşdırma və müqayisə, sorğu metodu və üsulları, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işində abstraksiya, təhlil və sintez, induksiya və deduksiya, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, qrafik, korrelyasiya-reqressiya və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının dövlət və hökumət qanunvericilik sənədləri, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin, statistik və digər faktiki materialları təşkil edir. Bunlarla yanaşı, tədqiq edilən problemləri nəzəri-metodoloji cəhətdən əsaslandırılarkən, Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin elmi əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikası hökumətinin sənaye siyasəti nəzərə alınmaqla sahənin infrastruktur təminatının nəzəri əsasları kompleks araşdırılmış.
- ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində hökumətin sənaye siyasətinin əhəmiyyəti və onun işləkliyi araşdırılmışdır.
- infrastruktur sahələrinə xarici ölkələrə təcrübəsində investisiya yatırımları, onların necə stimullaşdırılması məsələləri araşdırılmışdır.
- ölkə iqtisadiyyatında aparılan struktur - sənaye islahatlarının istiamətləri araşdırılmış və onların sosial-iqtisadi nəticələri əsasında müvafiq tövsiyyə xarakterli təkliflər verilmişdir.
- sənayenin inkişafına yardımçı olan infrastruktur institutlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təklif edilir.

- sənayenin inkişafına yardımçı olan institusional infrastrukturların fəaliyyət problemləri araşdırılmış və aparıcı mütəxəssislərin rəyi nəzərə alınaraq onların həlli yolları təklif edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübəvi əhəmiyyəti. İşin nəzəri əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, tədqiqatda sənayenin infrastruktur təminatı problemləri araşdırılmış, onun inkişafına mane olan amillərin ayırd edilməsinə cəhd edilmiş və təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmışdır. Eyni zamanda yerli və əcnəbi mütəxəssislərin bu məsələlərə həsr edilmiş əsərləri araşdırılaraq onların nəzəri və praktiki əhəmiyyəti öyrənilərək problemin həllində onlardan yararlanmaq imkanı araşdırılmışdır.

Alınan nəticələrin, verilən tövsiyələrin sənaye və digər sahə müəssisələri tərəfindən istifadəsi infrastruktur təminatı məsələlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynaya bilər ki, bu işin praktiki əhəmiyyətini təsdiq edir.

İşin həcmi və quruluşu. Tədqiqat işi 84 səhifə həcmində olmaqla, giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir, işin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı 42 mənbəni əhatə edir.

Elmi rəhbər:

dos. S.M.Məmmədov

Magistrant:

E. Əjdərli